

עמדת הרא"ש לגבי כפיית גט בעקבות אלימות הבעל; עיון מחודש לאור צורתה המקורית של תשובת הרא"ש

תהילה אליצור

הקדמה; א. הצגת הבעיה; 1. כפיית גט על רקע אלימות; 2. צורתן המקורית של תשובות הרא"ש ועריכתן על פי כללים; ב. תשובת הרא"ש כפי שהיא מופיעה בדפוסים בעקבות עריכת התשובות בכללים; ג. ההתייחסות לתשובת הרא"ש בפסיקה ההלכתית במהלך הדורות: 1. התייחסות לתשובת הרא"ש בספרות ההלכה והשו"ת; 2. הסתמכות על תשובת הרא"ש בבתי הדין הרבניים בישראל; ד. תשובת הרא"ש בצורתה המקורית: 1. תשובת הרא"ש על פי כתב יד ירושלים; 2. תיאור המקרה לאור התשובה המלאה; 3. הכרעת הרא"ש בעניין תביעת הגט לאור התשובה המלאה; ה. עמדת הרא"ש לגבי כפיית גט על בעל אלים המסרב לתת גט; ו. סיכום

הקדמה

כמעט בכל דיון המוקדש לכפיית מסורבות הגט ויטודותיה בהלכה נזכרת תשובת הרא"ש¹, המופיעה בדפוס שו"ת הרא"ש בכלל מג סימן ג. התשובה מובאת כדוגמה לעמדה הלכתית

* תמצית הדברים הנכתבים כאן נאמרה בעל-פה בכנס 'אישה ויהדותה – הכנס הבין לאומי החמישי בישראל', תמוז התשס"ז. הדברים לא היו עולים על הכתב לולא עידודה של חברתי ד"ר אילת סגל. אני מודה לה על כך וכן על קריאת המאמר, ההערות וההפניות. תודה לד"ר יהודא גלינסקי על הערותיו ועל ליבון שאלות תכניות ומתודולוגיות, לרב דוד בס שקרא את המאמר בדקדוק, העיר הערות חשובות והאיר עיני בפסיקות ובמראי מקומות שלא הייתי מודעת להם, לד"ר רחל לבמור על הפניותיה, ולבני רועי אליצור על עזרתו בהגהת המאמר.

כל ההדגשות בקטעים המצוטטים לאורך המאמר נעשו על-ידי.

הרא"ש, ר' אשר בן יחיאל, 1250-1321 לערך, הוא מן הדמויות הבולטות שעמדו לעם ישראל בין חכמי ההלכה ופרשני התלמוד ובין מנהיגי קהילות ישראל בימי הביניים, הן באשכנז בה נולד ופעל בחמישים שנותיו הראשונות והן בספרד אליה היגר ובה פעל עד מותו. לתיאור קורות הרא"ש וסקירת פועלו ראה אברהם חיים פריימן הרא"ש – רבנו אשר בר יחיאל

קיצונית, לפיה גם אלימות קשה מצד הבעל, המגיעה עד כדי סכנת חיים לאשתו, אינה מהווה עילה לכפיית גט. במהלך הדורות נזקקו פוסקים ודיינים לתשובה זו כאשר באו לפנייהם תביעות לכפיית גט במקרי אלימות. מעמדו הרם של הרא"ש כפוסק השפיע לא אחת על דחיית תביעות אלו. במקרים אחרים נעשה מאמץ הלכתי ניכר ליישב את התשובה באופן שיאפשר כפיית גט על בעל אלים.

בשנת התשל"ה פרסם סבי ז"ל, פרופ' א"א אורבך, מאמר ארוך המציג כתבי יד שונים של תשובות הרא"ש והמשווה את המצוי בהם למצוי בדפוסים. עיקר המאמר מוקדש לכתב יד ירושלים², הטוב מבין כתבי היד בהם מופיעות תשובות הרא"ש כפי שהיו לפני סידורן בכללים. המאמר מציג דוגמאות רבות לשינויים משמעותיים שחלו בצורתן ובנוסחן של התשובות בעקבות עריכתן בכללים. ההשוואה בין התשובות הערוכות בכללים לבין התשובות שבכתב יד ירושלים ודומיו הניבה תוצאות רבות: זיהוי קבצי תשובות, נמעניהן, זמנן ומקום כתיבתן, ובעיקר – הכרתן בצורתן המקורית. אף בענייננו – תשובת הרא"ש לאישה הטוענת כי בעלה אינו שפוי, וכי הוא אלים ומסוכן – השוואת התשובה הנדפסת לזו המופיעה בכתב יד ירושלים מגלה כי חל שינוי משמעותי בצורתה של התשובה המקורית. להלן אבקש להראות כי התשובה המקורית לא עסקה במקרה של סרבנות

וצאצאי, חייהם ופעלם (התשמ"ו). לתיאור התקבלותו של הרא"ש בטולדו וסיבותיה ראה יהודא דוב גלינסקי **ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה הי"ד – אפקטים היסטוריים ספרותיים והלכתיים** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, התשנ"ט). וראה שם עמ' 16-26. לתיאור פועלו והשפעתו של הרא"ש בטולדו ראה יהודא דוב גלינסקי, "הרא"ש האשכנזי בספרד: 'תוספות הרא"ש', 'פסקי הרא"ש' ישיבת הרא"ש" **תרכ"ץ** עד, ג 389-421 (התשס"ה); יהודא דוב גלינסקי, "הלכה כלכלה ואידיאולוגיה בבית מדרשו של הרא"ש בטולדו" **ציון** עב, ד 387-417 (התשס"ז). לשאלת יחסו של הרא"ש למורשת ההלכתית הספרדית ראה אליקים ג' אלינסון "לחקר קווי הפסיקה של הרא"ש (התעלמותו מהנהגות אשכנזיות)" **סיני** צג רלד – רמד (התשמ"ג); דוד זפרני "לדרכי הפסיקה של הרא"ש" **סיני** צג רעז-רפג (התשמ"ג); ובעיקר אלימלך וסטרייך "הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד" **מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל**, מוגשים **לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן** 157-182 (משה בר עורך, התשנ"ד).

מוצאו של כתב היד בארצות המזרח, והוא הגיע עם אוסף כתבי יד לספריה הלאומית בראשית שנות ה-70. סימנו הוא Heb 4° 1448. לתיאורו של כתב יד זה, ולתיאור שאר כתבי היד ודפוסי תשובות הרא"ש, ראה אפרים אלימלך אורבך "שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים" **שנתון המשפט העברי** ב 2-153 (התשל"ה). וכן בהדפסה מחודשת: אפרים א' אורבך **מחקרים במדעי היהדות** כרך א 148-300 (משה דוד הר יונה פרנקל עורכים, התשנ"ח). ההפניות להלן לפי העימוד בשנתון המשפט העברי. זכות היא לי לזכות את הרבים במעט מן המעט מפירות מחקריו של סבי ז"ל. לאורך המאמר אזכיר אותו בשמו בלבד, כמקובל בכתביה אקדמית. ההדגשה בתוך המובאות נעשתה על ידי.

גט, ועל-כן ההיסק ממנה על עמדת הרא"ש בעניין אלימות הבעל כעילה לכפיית גט טעון זהירות. לפי הצעתי, ייחוסה של העמדה המחמירה לרא"ש מוטל בספק גדול.³

אין בדבריי משום חשיפת מקור חדש; השינוי מרחיק-הלכת בצורתה של התשובה מוצג כאחת הדוגמאות הראשונות במאמרו הנ"ל של אורבך.⁴ החידוש המוצע במאמר זה הוא בהצגת ההשלכות של נוסח התשובה המקורי על ידיעתנו והבנתנו את עמדת הרא"ש. לצורך כך, אציג את העולה מן התשובה כפי שהיא מובאת בדפוסים בעקבות העריכה לכללים ואת האופן בו הובנה עמדתו של הרא"ש לאור התשובה בצורתה זו על ידי פוסקים במהלך הדורות. לאחר מכן אציג את התשובה בצורתה המקורית ואת המשתמע ממנה. בנוסף אבקש להראות כי העולה מנוסח זה נרמז גם בנוסח המשובש של התשובה ותואם את העולה מתשובות אחרות שכתב הרא"ש.

א. הצגת הבעיה

1. בעיית כפיית גט על רקע אלימות

התורה מתארת את הגבר כאחראי הבלעדי להקמת התא המשפחתי ולפירוקו:⁵

כי יקח איש אשה ובעלה והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו

מכאן נובע אחד מיסודות דיני הגירושין: תלות הגט ברצונו החופשי של הגבר המגרש. באופן עקרוני גט שנתיתנו נכפתה על הבעל אינו תקף, כדברי המשנה:⁶

- 3 טענה דומה אפשר לטעון גם לגבי יחסו של הרא"ש לכפיית גט על רקע אי-שפיות הבעל. לעניין זה ישנה התייחסות רבה בדברי הפוסקים לאורך הדורות, לאור הסתירה בין המשתמע מן התשובה הנידונה לעולה מתשובה אחרת שהשיב הראש בעניין 'נכפה', כפי שיובא בסעיף ד להלן. במאמר זה אני מעוניינת להתמקד ביחסו של הרא"ש לאלימות.
- 4 אורבך, לעיל ה"ש 2, שם בעמ' 8. זו הכותרת המציגה את השינוי: "כאן דוגמא קיצונית לתוצאות השליליות של הסדור לפי נושאים. תשובה על מעשה אחד שכרוכים בו שני עניינים נמצאת כעת בדפוסים במקומות רחוקים זה מזה". ההתייחסות אצל אורבך היא לעצם פיצול התשובה, ולא להשלכות הפיצול על הבנתנו את עמדת הרא"ש בנושא הנידון. אף המעיין בתשובה כפי שהיא מופיעה במהדורה החדשה והנוחה של שו"ת הרא"ש הוצאת מכון ירושלים יכול להגיע על נקלה לצורתה המקורית, זאת מאחר שהמהדיר, יצחק שלמה יודלוב, הפנה בהערותיו לממצאי מאמרו של אורבך. ראה יצחק שלמה יודלוב **שאלות ותשובות לרבנו אשר בן יחיאל** (התשנ"ד). ההפניות נמצאות בכל מקום שבו נדפס חלק מן התשובה; עמ' קעט הערה 1, עמ' תלט הערה 2, עמ' תכה הערה 2.
- 5 דברים כד, א.
- 6 משנה, יבמות יד, א.

אינו דומה האיש המגרש לאשה מתגרשת; שהאשה יוצאה לרצונה ושלא לרצונה והאיש אינו מוציא אלא לרצונו

אולם עיקרון זה אינו מוחלט, וחכמים הכירו בכשרותו של גט שנכפה על האיש, אם הכפייה נעשתה על פי דין. כך מובא בתלמוד הבבלי:⁷

אמר רב נחמן אמר שמואל: גט המעושה בישראל כדין – כשר, שלא כדין – פסול

על פי דברי שמואל, שהתקבלו להלכה, העובדה שהגט נכפה על ידי בית דין של ישראל אינה ערובה מספקת לכשרותו; רק כאשר הכפייה מחויבת,⁸ או אפשרית⁹ על פי הדין – יהיה הגט כשר. במקורות חז"ל נזכרים מצבים שבהם ניתן לכפות על הבעל לגרש את אשתו לאור תביעתה. מפורסמת המשנה המונה רשימת מקרים בהם כופין לגרש:¹⁰

ואלו שכופין אותו להוציא: מוכה שחין ובעל פוליוס והמקמץ והמצרף נחושת והבורסי

כמו כן דנו חכמים בכפיית גט כאשר נולדו באיש 'מומים גדולים' לאחר הנישואין, במקרים בהם הבעל אינו מקיים חובותיו כלפי אשתו, כאשר האישה מעוניינת לעלות לארץ ישראל ובעלה מתנגד, ועוד.¹¹

שאלה מרכזית שנדונה בספרות ההלכתית לאורך הדורות היא האם רשימת הסיבות שמונים חכמים כעילות לכפיית גט היא רשימה סגורה ואין להוסיף עליה, או שיש לראות בה רשימת דוגמאות שמהן ניתן לגזור גם למקרים אחרים, ולפיכך יש מקום לכפות גט גם במקרים שאינם נזכרים כלל בספרות חז"ל. בתלמוד הירושלמי קבע רבי אבהו כי יש לכפות גט על בעל שאינו זן את אשתו, ונימק:¹²

אם מפני ריח רע כופין, לא כל שכן מפני חיי נפש?

- 7 בבלי, גיטין פח, ע"ב. מעושה = כפוי. לדין מפורט לגבי כפיית גט ומקורותיה ראה זרח ורהפטיג "כפיית גט להלכה ולמעשה" מחקרים במשפט עברי 148-208 (התשמ"ה).
- 8 הכוונה למקרים שבהם כופה בית הדין את האיש לגרש ללא קשר לרצון בני הזוג. למשל: מי שקידש חייבי לאוין, איסורי עשה או 'שניות לעריות'; ראה בבלי, כתובות עז, ע"א "אין מעשין אלא לפסולות", טור ושו"ע אבן העזר סימן ו ס"א; אשה שאינה יכולה ללדת כשיטת שמואל בתלמוד הבבלי, כתובות שם, רמב"ם, הלכות אישות פרק טו הלכה ז; וכן מי שידוע שאישתו זינתה תחתיו, רמב"ם שם הלכה יז על פי בבלי, קידושין סו, ע"א.
- 9 הכוונה למקרים שבהם יכפה בית הדין את האיש לגרש בניגוד לרצונו, לאור תביעת האישה, כפי שיובא להלן.
- 10 משנה, כתובות ז, י, וראה פרשנות התלמוד לגבי מצבים אלו בבלי, כתובות עז, ע"א-ע"ב.
- 11 לסקירת עילות הגירושין הנזכרות בתלמוד ראה ורהפטיג, לעיל ה"ש 7, בעמ' 169-170.
- 12 ירושלמי, גיטין ט, י (מהדרות האקדמיה ללשון העברית, ירושלים התשס"א, 1094).

לאורך הדורות היו פוסקים שהתבססו על טענה זו ואפשרו כפיית גט במקרים שאינם מפורשים בתלמוד אך שאפשר לטעון לגביהם 'לא כל שכן'. פוסקים אחרים ראו את רשימת העילות שמנו חכמים כסגורה וכדווקאית, וחששו לכפות גט במקרים שאינם מפורשים בה. הרא"ש שייך לכאורה לקבוצה האחרונה.¹³

התלבטות זו רלוונטית מאוד לגבי תביעת כפיית גט על רקע אלימות מצד הבעל כלפי אשתו וילדיו: במקורות חז"ל הקובעים כפיית גט או דנים באפשרות זו אין כל התייחסות לאלימות הבעל. חכמי הדורות נקטו עמדות שונות: היו שהניחו כי במקרה אלימות ודאי אפשר לטעון 'לא כל שכן', היו שהבחינו בין אלימות חד-פעמית לאלימות חוזרת ונשנית; בין איום באלימות לבין נקיטת אלימות בפועל, ובין אלימות 'סתם' לאלימות קשה ומסכנת חיים; והיו שהחמירו וקבעו כי אין אפשרות לכפות גט.¹⁴ ההתלבטות נמשכת עד ימינו, ובאה לידי ביטוי בדיונים של בתי הדין הרבניים בישראל בתביעות גט על רקע אלימות.¹⁵ תשובת הרא"ש הנדונה במאמר זה תופסת מקום בולט בדיונים של החכמים בדורות הבאים אחריו שעסקו בשאלה זו.

2. צורתן המקורית של תשובות הרא"ש ועריכתן על פי כללים

מטבעה, ספרות שאלות ותשובות אינה ערוכה על פי נושאים. שואלים שולחים שאלות בתחומים רבים ומגוונים, והחכם משיב בהתאם לשאלה או לשאלות שנשלחו אליו. כך גם לגבי תשובות הרא"ש. בדינו למעלה מאלף תשובות שכתב הרא"ש לשאלות שהופנו

13 לסקירת העמדות המרכזיות בעניין זה, ובתוכן התפיסה המקובלת ביחס לעמדת הרא"ש, ראה למשל: ורהפטיג, לעיל ה"ש 7, בעמ' 171-177, אברהם גרוסמן *חסידות ומורדות* 413-432 (התשס"א).

14 יש לציין כי גם הפוסקים המחמירים בעניין זה והמסרבים לאפשר כפיית גט קבעו בדרך כלל כי בעל המכה את אשתו חייב לתת לה גט. חיוב גט הוא הצעד הקרוב ביותר לכפיית גט, וראה בעניין זה מאמרו של אליאב שוחטמן המצויין בה"ש להלן, בעמ' 16-18.

15 סקירה מפורטת ומקיפה של העמדות השונות מתקופת ראשונים ועד לפסיקות בתי הדין הרבניים בישראל נמצאת במאמרו של אליאב שוחטמן "אלימות נגד נשים כעילה לגירושין". המאמר עתיד להתפרסם בקרוב. אני מודה לפרופ' שוחטמן שאפשר לי לעיין במאמר טרם פרסומו. עוד ראה בעניין זה: אברהם גרוסמן "יחסם של חכמי ישראל בימי הביניים אל הכאת נשים (מאות 8-13)" *דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות חטיבה ב*, א 117-124 (התש"ן). מיכל וולף "פסיקות הלכתיות בדבר כפיית גט על בעל מכה כסימן מבחין בין פוסקים המתירים הכאות חינוכיות לבין אלו האוסרים לחלוטין הכאת אשה בידי בעלה", *HEBREW UNION COLLEGE ANNUAL*, 75 (2004) חלק עברי, עמ' פא-קטז. מרדכי פרישטיק "אלימות פיזית של בעלים כעילה לקבלת גט בהלכה היהודית ובשיפוט הרבני" *דיני ישראל יז צג-קיה* (תשנ"ג-תשנ"ד). אליעזר בשן "יחסם של חכמים לאלימות הבעל כלפי אשתו" *הציונות הדתית בראיה מחודשת* 259-263 (התשנ"ח), N. Graets, *Silence, is Deadly: Judaism Confronts Wifebeating*, NORTHVALE NEW JERSEY (1988).

אליו בכל תחומי ההלכה. מעדותו אנו יודעים כי ענה בעיקר לשאלות שנשלחו על ידי רבני קהילות ודייניהן.¹⁶ לא פעם פנה דיין או רב במספר שאלות העוסקות בתחומים שונים ואף רחוקים זה מזה, והרא"ש שלח בחזרה קונטרס הכולל תשובות שונות על פי סדר השאלות. הרא"ש הביא עמו לספרד מעט מן התשובות שכתב בעודו באשכנז, ובניו ותלמידיו החלו עוד בחייו לאסוף ולשמור בקבצים את התשובות הרבות שכתב בספרד יחד עם הקבצים שהביא מאשכנז.¹⁷ בידינו מספר כתבי יד, ובראשם כתב יד ירושלים, המשקפים את קבצי תשובות הרא"ש בצורתם זו: בזו אחר זו מופיעות תשובות בנושאים שונים ורחוקים, על פי השאלות. נמעני רוב התשובות ידועים, כיוון שהתשובות צמודות לשאלות שבהן השתמרה פעמים רבות חתימת השואל. תשובות שנשלחו בקונטרס לשואל אחד מצויות זו על יד זו לפי סדר כתיבתן. שנים לא רבות לאחר פטירת הרא"ש חל שינוי משמעותי: אחד מבניו או מתלמידיו ערך את התשובות על פי נושאים.¹⁸ לצורך כך הגדיר כללים, כל אחד מהם מוקדש לנושא הלכתי מסוים, או כמה תתי-נושאים קרובים, ובכל אחד מהם מרוכזות התשובות הרלוונטיות לאותו נושא. העורך הגדיר כותרת לכלל, ומספר את התשובות שכלל בו כ'סימנים'. מאוחר יותר נכתבו מפתחות לפי סדר הכללים והסימנים, ובהם כותרות קצרות לכל תשובה. עריכה זו ודאי מקלה על המעוניין למצוא את התייחסותו של הרא"ש לנושא זה או אחר. מאידך גרמה החלוקה לכללים להפרדת תשובות שהופיעו יחד בקונטרס אחד ואף להפרדה בין חלקים שונים של תשובה אחת. כתוצאה מכך אבדה פעמים רבות היכולת לזהות את נמען התשובה, מקומו וזמנו, ולא אחת גם את ההקשר שבו נכתבה התשובה. רוב כתבי היד וכן כל הדפוסים של תשובות הרא"ש משקפים מצב עריכה זה.¹⁹

- 16 ראה תשובתו שבכלל יז סימן י. כן עולה מאופי התשובות ומשמות נמענים שהשתמרו.
- 17 תשובות הרא"ש שהגיעו לידינו נכתבו ברובן המכריע בספרד. אין להסיק מכך שהרא"ש כתב פחות תשובות באשכנז, וראה בעניין זה דברי תא-שמע על היחס השונה לאיסוף ולשימור תשובות באשכנז ובספרד: ישראל תא שמע "רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים, בין אשכנז לספרד" פעמים 46-47 (התשנ"א), וראה שם בעמ' 75-91 סקירה מסכמת. לגבי מקום כתיבת התשובות וזמנן ראה תהילה אליצור **תשובות הרא"ש בדיני נזיקין: הגות הלכתית ומתודולוגיה של פסיקה** 18-20 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון, התשס"ט). סיכום הממצאים לגבי איסוף ושימור התשובות, ראה שם בעמ' 14.
- 18 תא שמע העריך כי סידור התשובות בכללים נעשה על ידי ר' יעקב בן הרא"ש, לעיל ה"ש 17, בעמ' 83. גלינסקי מייחס לר' יעקב את פעולת האיסוף והסידור הראשונה של תשובות הרא"ש, אך לא את העריכה בכללים, לעיל ה"ש 1, בעמ' 136. עמדה שונה, הקושרת את הסידור בכללים לר' משה די ברושיילש במחצית השנייה של המאה ה'ד', מציע שלמה טולדנו, ראה שלמה בן חביב **טולדנו קובצי תשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים**, 18, 83-84 (עבודת גמר לתואר מוסמך בחוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית ירושלים, התשנ"ה).
- 19 הצגה מפורטת יותר של הסידור בכללים ובעיותיו ראה אורבך, לעיל ה"ש 2, בעמ' 2-4, אליצור, לעיל ה"ש 17, בעמ' 14-16. סקירת כתבי היד והדפוסים של תשובות הרא"ש

ב. תשובת הרא"ש כפי שהיא מופיעה בדפוסים, בעקבות עריכת התשובות בכללים

התשובה שבה אנו עוסקים זכתה במפתח לכותרת 'דין האומרת שבעלה מטורף רק רע כל היום ורוצה שיגרשנה אם כופין עליו', והיא מובאת בכלל מג שכותרתו: 'דיני תובעת גט וכתובה ובאה מחמת טענה ודין שכופין אותו להוציא ודין מורדת ומורד'.

התשובה כוללת קיצור טענות הצדדים²⁰ והכרעת הרא"ש לגביהן. כך מוצגות טענות הצדדים:²¹

שאלה: ומה שהיא טוענת שבעלה מטורף וטפשות מתוספת עליו מידי יום יום ושואלת שיגרשנה טרם יטרף ותהיה עגונה לעולם, וגם שמא תלד בנים ולא יוכל לזונה. ואביה היה עני ומחמת דחקו השיאה לו וכסבורה היתה יכולה לקבל ואינה יכולה לקבל, כי מטורף הוא לגמרי ויראה פן יהרגנה בכעסו כי אשר מרגזים אותו מכה והורג וזורק ובוועט ונושר. וראובן משיב הכרת בו מקודם לכן וסברת וקבלת גם אינו מטורף אך אינו בקי בטיב העולם ולא יגרשך אלא אם תחזירי הספרים או כסף ערכם ואז יגרשך.

טענת האישה העולה מדברים אלה ברורה וקשה: מחמת דוחק כלכלי השיא אותה אביה לגבר שאינו לחלוטין בקו השפיות, ואף שידעה זאת, סברה שתוכל לעמוד בכך. כעת היא רואה שטעתה בהערכתה; טירופו הולך וגובר, וכן אלימותו. היא מעלה מספר חששות: אם תלד ילדים לא יוכל לפרנסם, אם תיטרף דעתו לחלוטין לא יוכל לגרשה והיא תישאר עגונה, ובעיקר, אם לא יגרשנה תסבול מאלימות קשה עד כדי סכנת מוות. לאור זאת היא תובעת גירושין.

בתגובה טוען ראובן, משמו של הבעל, שלוש טענות:

א. 'סברת וקבלת' – הנישואין היו מתוך ידיעת המצב והסכמה, כפי שהצהירה האישה עצמה.

ב. האיש אינו מטורף, אלא רפה דעת במידה מסוימת.

ג. האיש לא יגרש אלא אם תחזיר לו האישה ספרים או כסף בשווי ערכם.

מובאת במאמריהם של אורבך וטולדנו.

20 זו תופעה נפוצה מאוד בתשובות הרא"ש ובכלל בספרות התשובות: המשיב לא העתיק את השאלה כפי שבאה לפניו, אלא קיצר את עיקרי הטענות שעלו בה, ראה אליצור, לעיל ה"ש 17, בעמ' 23-25. גם בנוסח המלא של התשובה אשר יוצג להלן [סעיף ה] ניכר קיצור זה של טענות הצדדים. יש להבחין בין קיצור הצגת המקרה על ידי המשיב לבין עריכת תשובתו על ידי אחרים.

21 הנוסח שלהלן על פי מהדורת י"ש יודלוב, מכון ירושלים התשנ"ד, לעיל ה"ש 4.

יש לשים לב בקפידה לעולה מתוך טענות הצדדים: ודאי שמדובר בוויכוח לגבי תביעת גירושין, אך האיש והאישה לא הזכירו, לפחות לא באופן מפורש, כפיית גט. הנקודה הברורה בוויכוח היא מידת כשירותו של הבעל לגרש בעתיד; על טענת האישה כי היא חוששת שמא לא יוכל בעלה לגרשה, משיב מייצגו כי הבעיה ממנה סובל הבעל אינה חוסר שפיות. ייתכן שהטענה 'הוא אינו מטורף אך אינו בקי בטיב העולם' מהווה במידה מסוימת גם תגובה לטענות האישה בדבר אלימות. לכך משאלת השפיות, דברי בא-כח הבעל מלמדים כי הוויכוח ניסוב גם על ספרים שהאישה צריכה להשיב. אין בטענות הצדדים וגם לא בתגובת הרא"ש התייחסות נוספת המבארת עניין זה. לאחר הצגת טענות הצדדים מגיב הרא"ש ומכריע:

איני רואה מתוך טענתם דברים שיהיה ראוי לכופו עליהם לגרש כי אין להוסיף על מה שמנו חז"ל בפרק המדיר ואלו שכופין אותו להוציא מוכה שחין ובעל פוליוס והמקמץ והמצרף נחשת ובורסקי. ועוד שנינו התם האיש שנולדו בו מומין אין כופין אותו להוציא. לכן אין לכופו לגרש אך תפייסנו שיגרש או תקבלנו ותזון מנכסיו.

תגובת הרא"ש מתייחסת לאפשרות כפיית גט, ומכאן אנו למדים כי האישה תבעה לכפות את בעלה לגרשה. הרא"ש דוחה את התביעה, ופוסק כי אין לכפות גט במקרה זה, כיוון שאינו נכלל ברשימת המקרים שלגביהם קבעו חכמים במפורש כפיית גט, והמשנה אף מורה במפורש כי מומים אינם עילה לכפיית גט. הרא"ש מבהיר כי אין להוסיף על רשימת עילות הכפייה כפי שהיא מובאת במשנה, ובכך הוא מצטרף לכאורה לפוסקים ולמפרשים המתייחסים לעילות הנזכרות במשנה כל'רשימה סגורה'.²²

מפתיעה אי-התייחסותו של הרא"ש לטענות הצדדים: כאמור לעיל, הרא"ש אינו מתייחס לוויכוח הנוסף בעניין הספרים שנרמז בדברי בא-כח האיש. אין גם התייחסות לטענה כי האישה 'סברה וקבלה'. מעל לכול בולטת אי-ההתייחסות לחששות העולים מצד האישה; חשש מטירופו המוחלט של הבעל, חשש מהולדת ילדים ללא יכולת לפרנסם, ובייחוד חשש מאלימות ומסכנת חיים. כיצד יש להבין את אי-ההתייחסות לחששות האישה? לאור תשובת הרא"ש בצורתה זו, עולות שתי אפשרויות:

- א. שתיקת הרא"ש מלמדת על קבלת טענת בא-כח הבעל, אשר לפיה האיש אינו מטורף כל-כך. על כן, אין מקום לחששות האישה ואין צורך להתייחס אליהן.
- ב. שתיקת הרא"ש אינה נובעת מקבלת עמדת הבעל, אלא מתפיסתו לגבי כפיית גט: אליבא דהרא"ש אין כל אפשרות לכפות גט במקרה שלא נזכר במפורש במשנה כעילה לכפייה. כיוון שאלימות לסוגיה אינה נזכרת במשנה, גט שיינתן בכפייה במקרה

כזה יהיה גט מעושה, וממילא לא יועיל. על כן חששות האישה, גם אם הם מוצדקים, לא ישנו את הפסיקה, וזו הסיבה לחוסר ההתייחסות.

ההבדל בין שתי האפשרויות משמעותי: על פי האפשרות הראשונה, אין להסיק מתשובה זו על עמדת הרא"ש לגבי כפיית גט על בעל אלים ו/או מטורף המסכן את אשתו וילדיו.

לפי האפשרות השנייה, תשובה זו מלמדת כי אליבא דהרא"ש גם אלימות קשה, סכנת טירוף מוחלט וסכנת פגיעה (כלכלית, ואולי אף פיזית) בילדים לא יהוו עילה לכפיית גט.

להלן נראה כיצד הובנה תשובת הרא"ש על ידי פוסקי הדורות שאחריו.

ג. ההתייחסות לתשובת הרא"ש בפסיקה ההלכתית במהלך הדורות

1. התייחסות לתשובת הרא"ש בספרות ההלכה והשו"ת

פוסקים רבים התייחסו לתשובת הרא"ש הנידונה כאשר נדרשו לתביעות גט על רקע אלימות ו/או חוסר שפיות. מדיניהם עולים שני אופני התייחסות מרכזיים לתשובה, התואמים את שתי האפשרויות שהוצעו לעיל.²³ ישנם לא מעט פוסקים, ובתוכם כאלו הנחשבים עמודי התווך של פסיקת ההלכה, שקראו את תשובת הרא"ש כהכרעה הקובעת עיקרון לגבי כפיית גט במקרי אלימות וטירוף: בחיבורו ההלכתי הגדול 'ארבעה טורים' מצטט ר' יעקב בן הרא"ש תשובות רבות של אביו. את התשובה הנדונה הוא מצטט בקצרה במסגרת דיונו בעילות לכפיית גט:²⁴

שאלה לא"א הרא"ש ז"ל באיש המשתטה מדי יום ויום ואומרת אשתו אבי עני הוא ומחמת דוחקו השיאני לו וסבורה הייתי לקבל ואי אפשי לקבל כי הוא מטורף ויראה אני פן יהרגני בכעסו. אין כופין אותו לגרש שאין כופין אלא באותם שאמרו חכמים שכופין, אלא תפיסנו לגרש או תקבלנו ותזון מנכסיו.

23 הדוגמאות להלן אינן מהוות סקירה שלמה של התייחסות הפוסקים לתשובת הרא"ש, אך הן ממחישות את הדרך שבה השפיעה התשובה על תפיסת הפוסקים את עמדתו לגבי כפיית גט על רקע אלימות.

24 טור אבן העזר, סימן קנד. הרב דוד בס הפנה את תשומת לבי לכך שאפשר כי הערת התשב"ץ על גדולי האחרונים המתנגדים לכפיית גט על בעל אלים מתייחסת לתשובת הרא"ש. הערה זו של התשב"ץ מובאת במסגרת תשובתו הדנה במקרה של אלימות קשה כלפי אישה. התשב"ץ קובע כי יש מקום לכפייה, "דהשתא מפני ריח הפה כופין, מפני צער תדיר שהוא מר ממות לא כל שכן", ועומד על דעתו זו "אע"פ שיש בתשובות גדולי האחרונים ז"ל שאין כופין בזה כלל"; שו"ת התשב"ץ, חלק ב, סימן ח.

הטור הציג את פסיקת הרא"ש כתגובה ישירה לחשש האישה מטירוף האיש ומאלימותו, והשמיט את טענות בא-כח האיש. הצגת הדברים באופן זה מלמדת כי ראה את תשובת אביו כקביעה עקרונית לגבי כפיית גט על רקע חשש מאלימות. בעקבות הטור הוצגו הדברים כך גם על ידי ר' יוסף קארו. בהלכות גיטין שבשולחן ערוך מובא הקיצור הנ"ל של תשובת הרא"ש כסעיף כללי-עקרוני, ולא כהכרעה לגבי מקרה מסוים שקרה.²⁵ נראה כי ציטוט התשובה בדרך זו בטור, ובעיקר הכללתה כסעיף בשולחן ערוך, העצימו את חשש הפוסקים בדורות הבאים מלכפות גט במקרי אלימות. להלן דוגמאות בולטות להשפעת קריאת התשובה בדרך זו על פוסקים בעת החדשה: ר' מאיר בן שם טוב מלמד, שחי בשאלונקי וכיהן בה כרב משלהי המאה ה-17 עד העשור השני של המאה ה-18, נשאל האם אפשר לכפות גט על אדם שמספר פעמים "רדף אחר אשתו להכותה בסכין".²⁶ תשובת הרא"ש משמשת מקור מרכזי להכרעתו. ר' מאיר מציין כי המקרה שבא לפניו חמור מזה שבא לפני הרא"ש, כיוון שבמקרה הנוכחי אין מדובר על חשש האישה מהידרדרות עתידית של אלימות הבעל, אלא על חשש הנובע ממה שכבר קרה. ר' מאיר מעלה את הטענה האפשרית "אם כן יודה הרא"ש שיכופו בנידון דידן לגרש או לפחות מחייב להוציא", ומיד הוא דוחה אותה ומבהיר: במקרה שבא לפני הרא"ש, טענה האישה שהבעל אינו שפוי. במקרה כזה גבוהה מאוד הסבירות לפגיעה

25 שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנד, סעיף ה. אציין כי ר' יוסף קארו אינו מקבל אוטומטית את דברי הטור ביחס לאביו, ואינו חושש לחלוק ולהציע הבנה אחרת, במידה והוא חושב שהטור טעה בהבנת דברי הרא"ש, וראה על כך להלן ה"ש 58. על כן חזרתו על מסקנת הטור מדברי הרא"ש מלמדת שראה את הדברים עין בעין עם בעל הטורים. אמנם ראה הערכתנו בהערה זו כי ר' יוסף קארו ודאי לא הכיר את תשובת הרא"ש במלואה. ר' יוסף קארו עצמו מתנגד לכפיית גט על בעל מכה, מאחר שדברי הראשונים שפסקו כפייה על רקע כזה "לא נזכרו בדברי שום אחד מהפוסקים המפורסמים", בית יוסף על הטור, שם ד"ה 'מצאתי בתשובת רבנו שמחה'. סקירה על עמדת ר' יוסף קארו בעניין זה ראה בתוך מאמרה של מיכל וולף, לעיל ה"ש 51, בעמ' ק, קט-קי.

26 שו"ת משפט צדק חלק א, סימן נט ד"ה 'ונראה דרינא הוי כמ"ש הרא"ש' עד סוף התשובה. במקרה זה ישנה סיבה ספציפית לאלימות הבעל, כפי שהעידו השכנים: הוא מבקש לכפות על אשתו קיום יחסי אישות בזמן נידתה. לאחר שר' מאיר מביא את דברי הרא"ש וקובע כי הם רלוונטיים גם למקרה שבא לפניו, הוא מתייחס לטענה אפשרית: למרות דברי הרא"ש ישנם מקרים, כגון חוסר כח גברא, שאינם כלולים ברשימת עילות הגט במשנת כתובות, ובכל זאת נחשבים עילה לכפייה, ואם כן נראה שיש לכפות במקרה של סכנת חיים, אך הוא דוחה הכרעה בכיוון זה במקרה שבא לפניו, ומבהיר כי כל עוד מדובר רק באיום, ובפועל לא היכה הבעל את אשתו, יש להתייחס לאיומים כלגזומה. בסיום התשובה חוזר ר' מאיר ומבהיר כי אין לחשוש לחיי האישה, מאחר שוודאי הבעל אינו מתכוון לממש את אימו ולרוצחה, שהרי "חמיר עוון שפיכות דמים וישראל יראים [...] וגם לא חיישנן דיכה בסכין [...] מאחר שהוא אסור אפילו להכותה". ואפשר שאם היה משתכנע כי יש חשש לחיי האישה היה פוסק באופן שונה.

חמורה: "ועם כל זה [פסק הרא"ש, ת"א] מאחר שאינו מאותם ששנו חכמים אין כופין רק תקבלנו ותיזון מנכסיו, כן נאמר בנידון דידן". דברים אלו הם דוגמה להבנת תפיסת הרא"ש כרלוונטית לכל מקרה אלימות. דוגמה בולטת נוספת היא תשובת הרב כלפון משה הכהן, ששימש דיין ורב ראשי בג'רבה בראשית המאה ה-20. אף הוא נשאל על אפשרות כפיית גט לאור טענת האישה על אלימות קשה מצד בעלה ואיזמים על חייה, ובהסתמכו על ציטוט תשובת הרא"ש בשולחן ערוך, קבע:

אין כופין לגרש אף אם היא אומרת שיראה ממנו שלא יהרגנה או יכנה.²⁷

הבנת תשובת הרא"ש כקובעת מדיניות עקרונית עולה גם מתשובות בנוי ימינו של הרב עובדיה יוסף²⁸ והרב מנשה קליין.²⁹ יש מי שקורא את תשובת הרא"ש כעוסקת באופן עקרוני באפשרות לכפות גט על רקע אלימות, ובכל זאת סבור כי במקרה של

27 שו"ת שואל ומשיב חלק ד, אבן העזר, סימן יד. בהמשך התשובה מצטט ר' כלפון משה הכהן פוסקים שהסתמכו על תשובת הרא"ש. מעניינת התייחסותו לדברי הבית יוסף כי אין לסמוך על ראשוני אשכנז שחייבו כפיית גט במקרי אלימות "כיוון שלא נזכרו בדברי שום אחד מהפוסקים" [לעיל ה"ש 25]: ר' כלפון משה הכהן דוחה את הערתו של בעל 'יד אהרן' כי אילו ראה הבי" את תשובת הרשב"ץ בעניין זה לא היה כותב כך. לטענתו, דברי הרשב"ץ לא היו משנים את קביעת הבית יוסף, שהרי "הפוסקים המפורסמים שנראה ככוונת מרן ז"ל אינו אלא על הרמב"ם והרי"ף והרא"ש שהם עמודי ההוראה כידוע". שלילת כפיית גט לאור האמור בשולחן ערוך עולה במקרה נוסף של אלימות קשה שבא לפני ר' כלפון משה הכהן. ראה שו"ת שואל ונשאל חלק ב אבן העזר, סימן נה.

28 שו"ת יביע אומר חלק ה, אבן העזר, סימן יד. תשובת הרא"ש נזכרת שם בעניין חובת האישה במזונות אשתו כאשר היא מסרבת לחיות עמו מסיבות שונות, ובכללן אלימות. הרב עובדיה יוסף אינו מתייחס לשאלת כפיית גט על בעל אלים, אך מתייחס לתשובת הרא"ש כקובעת שגם במקרה שבו טענות האישה מוצדקות ושאלין לכפות אותה לגור עם בעלה, וזאת בעקבות חששותיה מאלימות קשה ומסוכנת, אי אפשר לחייבו במזונותיה כל זמן שהיא חיה בנפרד ממנו, כיוון שחיוב כזה ייחשב לכפיית גט שאינה אפשרית במצב זה.

29 שו"ת משנה הלכות, חלק יד, סימן קמו. הרב קליין הוא האדמו"ר מאונגוואר שנולד בסלובקיה בשנות ה-20 של המאה הקודמת, ניצל מן השואה, הקים קהילה בניו יורק וכיהן כרב בשכונת רמות בירושלים. הרב קליין נשאל לגבי הפקעת קידושין על רקע טענות קשות מצד האישה, ובכללן אלימות קשה. בתשובתו הוא מביא את תשובת הרא"ש כראיה לכך שמקרה של אלימות קשה וטירוף אינו מאפשר כפיית גט, ומכאן הוא מבקש ללמוד קל וחומר להפקעת קידושין. קריאה נוספת של תשובת הרא"ש בדרך זו מציינ ר' דוד פיאנו, המוזכר לאלתר, מתוך שמצא בשם ספר אור נעלם: "ראיתי כתוב אצלי משם ס' אור נעלם סי' כ"ה אודות איש אחד שנשא אשה ואמרו עליו שאין לו גבורת אנשים [...] וכלילה הראשון היה דואג פן לא יוכל לבעול ולקח סכין ושחט את עצמו ולא הספיק למות וחי ונתרפא [...] והאשה מואסת בו ואינה רוצה להדבק עמו שהיא חוששת כמו שפגע בעצמו מתוך שגעון פן יפגע בה, וכתב שאינה טענה ואין לכופו לגרש ולמד כן מתוך תשובת הרא"ש יעוין שם וכעת אין הספר בידי". מובא בתוך שו"ת נושא האפור, סימן לב, אות טו, וכן בספרו אבני האפור, סימן קנד, סעיף ה. נראה לכאורה שהכוונה לספר השו"ת שכתב יצחק זעקיל

אלימות ודאית או קשה במיוחד הרא"ש היה פוסק אחרת. ר' דוד פיפאנו, רבה הראשי של בולגריה בראשית המאה ה-20, נזקק לתשובת הרא"ש בבואו לדון במקרה של אישה התובעת כפיית גט בטענות קשות, ובהן גם טענה לאלימות ולאיום על חייה. הוא מביא את תשובת הרא"ש כראיה לכך שלכאורה אין מקום לכפיית גט:³⁰

כי פעם אחת איימה באקדח והיא המתינה עד שישן והוציאה הכדורים מהאקדח. וגם הוא הודה על שהראה לה האקדח רק שאמר שהיה דרך שחוק. ולכאורה היה ופסקה הש"ע בסי' קנ"ד באיש המשתטה יום יום ואומרת אשתו כי הוא מטורף ויראה אני פן יהרגני כבעסו דאין כופין אותו לגרש שאין כופין אלא באותם שאמרו חכמים

אלא שהרב פיפאנו קובע כי המקרה שבא לפניו שונה ואין ללמוד לגביו מתשובת הרא"ש, כיוון שבמקרה הנוכחי יש בידנו ראיות ברורות לכך שאין מדובר בגזומה אלא באיום שעלול חלילה לצאת לפועל. מדבריו משתמע כי הרא"ש בתשובתו לא התכוון למקרה שבו ישנו חשש מוצק כי אכן חיי האשה בסכנה.³¹ הבחנה מעין זו עולה גם בפסיקת בית הדין הרבני הגדול בישראל, כפי שנראה להלן.³²

לעומת הפוסקים הנזכרים לעיל, ישנם פוסקים שקראו את התשובה כתשובה נקודתית התלויה בפרטי המקרה הנדון, ולא כתשובה הקובעת מדיניות עקרונית לגבי כפיית גט במקרי אלימות וטירוף:³³ הגר"א סייג את תוקפה של התשובה, וקבע כי הרא"ש פסק כפי שפסק לאור טענות בא-כח הבעל כי האישה 'סברה וקבלה', כיוון שידעה מראש על מצבו של בעלה, ואינה יכולה לטעון כעת שאין בכוחה לשאת זאת.³⁴ מביין רבני דורנו,

עטהויזן בר מנחם, מחכמי אשכנז במאה ה-18, אלא שלא מצאתי שם את התשובה הנזכרת, ואולי מדובר בספר אחר, או בייחוס מוטעה.

30 שו"ת נושא האפור, סימן לב, אות טו. ר' דוד פיפאנו פסק במקרה זה כי יש לכפות גט. החשש לחיי האישה היווה אחד המניעים המרכזיים להכרעתו.

31 כבמקרים רבים בספרות השו"ת יש כאן מקום לשאול האם אמנם כך קורא הפוסק את דברי הרא"ש, או שמא הוא 'מגייס' קריאה אפשרית בדוחק לצורך הפסיקה שבה הוא מעוניין.

32 להלן ה"ש 47 וסביבה.

33 קריאה זו עולה בעיקר סביב ההתייחסות לסתירה הקיימת לכאורה בין פסיקת הרא"ש בתשובה הנידונה לבין קביעתו החד-משמעית כי יש לכפות גט במקרה של 'נכפה' (ראה להלן סעיף 1). לדין הנוכחי רלוונטיות רק העמדות המתייחסות למידת מסוכנותו של הבעל, לאור טענת בא-כוחו.

34 שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנד, ס"ק יז בביאור הגר"א. הגר"א מפנה להגהת הרמ"א לסעיף ג שם, המביא את תשובת הרשב"א שלפיה כופים גט על אדם שרגיל לבעוס על אשתו ולהוציאה מביתו תמיד. על רקע זה מעיר הגר"א לגבי תשובת הרא"ש כי מדובר דווקא במקרה בו האישה ידעה מראש על מצבו של בעלה, ולכן אינה יכולה לבוא כעת בטענה. מעניין כי בספר חזה התנופה, שהוא קיצור של תשובת הרא"ש שנעשה על ידי ר' משה די ברשלייש סביב המחצית השנייה של המאה ה-14 (וראה לעיל ה"ש 18), כותרת

הרב משה פיינשטיין והרב אליעזר וולדנברג נקטו בכיוון דומה. הרב פיינשטיין הבהיר כי הרא"ש פסק שאין עילה לכפיית גט לאור נסיבות המקרה; כיוון שלא מדובר באדם לא שפוי, אלא "רק" באדם בעל מזג רע וקשה, האישה יכולה למונעו מלהגיע לכדי כעס:³⁵

ועיין בטור אה"ע [=אבן העזר] סי'מן קנ"ד שהביא תשובת הרא"ש באיש המשתטה מדי יום ויום [...] ולכאורה סותר להא שבארתי דשטות הוא מום גדול שכופין להוציא. אבל פשוט שהם איירו [=עסקו] רק באיש פקח שהוא כעסן מצד מדתו הרעה. ולשון 'המשתטה מדי יום ויום' שכתבו, הוא רק שמכעסו עושה מעשה שוטה ומטורף. ולכן אין לומר עליו שאין דר עם נחש בכפיפה, דכיון שהוא פקח אפשר לה לראות שלא יבא לכלל כעס, אך שהוא טרחא גדולה לפניה להזהר בזה. ולכן כיון שלא מצינו שכופין בכהאי גוונא [=במקרה כזה] שהוא רק טרחא גדולה סובר שאין כופין לגרש אלא צריכה לפייסו לגרש או תקבלנו ותזון מנכסיו. אבל כשהוא שוטה שעליו נאמר אין אדם דר עם נחש בכפיפה משום שאין שייך ליהזר ואין

התשובה שבה אנו עוסקים היא "דין אשה שנשאת לאיש מטורף שהכירתו קודם", בשונה מן הכותרת המוכרת לנו מן התשובות הערוכות בכללים: "דין האומרת שבעלה מטורף רק רע כל היום רוצה שיגרשנה אם כופין". הדגש על פי חזה התנופה הוא על הידיעה המוקדמת של האישה, בדומה להצעת הגר"א. זהו קיצור התשובה המובא בספר חזה התנופה: "אשה שנשאת לאיש מטורף ושטות נתוסף עליו יום ויום והיא הכירתו קודם שנשאלת ועתה תובעת לבי"ד שיכופו אותו לגרשה קודם שתטרפו דעתו מכל וכל ותשאר עגונה כל ימיה? וגם אולי תלד בנים ולא תוכל לפרנסם וגם שמה בטירופו יהרגנה. אין כאן טענה לכופו לגרשה כי אין כופין לגרש אלא על אלו שמנו חכמים" (כך בשלושה כתבי יד של החיבור שבדקתי: פאריס – כ"ח A 101 H, אוקספורד בודלי 686, סנקט פטרבורג EVR II A2/18) קיצור זה מדגיש את ההיכרות המוקדמת של האישה ואת חשש העגינות על רקע הטירוף המתגבר. והשווה לקיצור התשובה בטור, לעיל סביב ה"ש 24, שם בולט יותר חשש האלימות. על קיצור תשובת הרא"ש בספר חזה התנופה לר' משה די בורשלייש ראה אורבך, לעיל ה"ש 2, בעמ' 125-130.

שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א', סימן פ (כל ההדגשות שלי, ת"א). הרב פיינשטיין דן במקרה קשה של אדם שעזב את אשתו ועיגנה במשך ארבע עשרה שנים, וכעת חזר. האישה תבעה גט, ובמסגרת הביורר שנערך התברר כי ישנן תעודות רפואיות המעידות שהאיש חולה במחלת נפש הגורמת טירוף, ועובדה זו הועלמה מן האישה כשנישאו. הרב פיינשטיין פתח את תשובתו בהבאת ראיות לכך ששיטתו נחשב 'מום גדול', אשר לגביו קבעו חכמים 'אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת'. אחת הראיות שהוא מביא לכפיית גט לאור עיקרון זה היא מדברי הרא"ש בפסקיו לגבי אדם שלא זן את אשתו (אתיחס לכך להלן בסעיף ו, סביב ה"ש 68). על רקע זה מצא הרב פיינשטיין צורך להתייחס לתשובת הרא"ש שבה אנו עוסקים, ולהבהיר מדוע במקרה זה לא קבע הרא"ש כי יש לכפות גט משום 'אין אדם דר עם נחש'.

שייך לפייסו כיון שעושה שלא בדעת ודאי יודו שכופין אם אך יכול ליתן גט כגון כשעתים חלים.

אליבא דר' משה פיינשטיין, אילו היה בא לפני הרא"ש מקרה שבו מדובר בסכנת אלימות שהאישה אינה יכולה למונעה, ודאי היה כופה גט. גם הרב אליעזר וולדנברג תולה את הכרעת הרא"ש בקבלת טענת בא-כח האיש; כיוון שבמקום אחר פסק הרא"ש בבירור כי יש לכפות גט על מי שאינו שפוי,³⁶ מסיק הרב וולדנברג:³⁷

אם כן, בעל כרחינו אנו למדין שהמדובר בדברי תשובות הרא"ש בכאן הוא לא במי שמתברר שהוא מטורף ממש ויש לו חולי הטיורף, אלא במי שהוא אוילי וכעסן ורק לפי דמיונה של האשה הוא מטורף ממש ולכן יראה מתוך כך פן יהרגנה בכעסו בראותה לפי דמיונה שטפשות מתוספת עליו מדי יום יום

אמנם הרב וולדנברג מתמקד בשאלת שפיותו של האיש ולא באלימותו, אך מדבריו משתמע כי החשש מפני אלימות (לכל הפחות אלימות מסכנת חיים) כרוך במידת השפיות.³⁸

2. הסתמכות על תשובת הרא"ש בבתי הדין הרבניים בישראל

תשובת הרא"ש שבה אנו עוסקים משמשת מקור מרכזי בפסיקות בתי הדין הרבניים בישראל, במקרי תביעת כפיית גט על רקע אלימות הבעל, ובייחוד אלימות מצד בעל לא שפוי. התשובה נקראת כקובעת, לפחות במבט ראשון, כי מחלת נפש ואלימות אינן עילה לכפיית גט. לא אחת מתלבטים הדיינים בפער הקיים בין פסיקת הרא"ש בתשובה זו לבין פסיקתו בתשובה אחרת כי יש לכפות גט על בעל נכפה.³⁹ כמו כן, בחלק גדול מפסקי הדין העוסקים באלימות קשה ישנו מאמץ בולט מצד הדיינים להצביע על שונות

36 ראה ה"ש 33 לעיל.

37 שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו, סימן מב, פרק א, עמ' רנו.

38 הרב וולדנברג, שנשאל על אישה התובעת גט בעקבות מחלת סכיזופרניה של בעלה, ביקש אף הוא לפתור את הסתירה לכאורה בין התייחסות הרא"ש לשיטיון האיש בתשובה זו לבין קביעתו הנחרצת בעניין 'נכפה' בכלל מב סימן א. הוא אינו מתייחס במפורש לעמדת הרא"ש כלפי בעל אלים, אך בהמשך דבריו הנ"ל הוא מתאר את הבעל כמכה ובוועט מתוך שהוא 'רגזן וכעסן'. לאחר שהבהיר כי החשש לסכנת חיים נובע מדמיונה של האישה, הוא קובע: "אם כן משום כך השיב הרא"ש בזה שפיר דמשום טפשות ואוילות וכעס ורגזנות אין לנו לכופף את הבעל לגרש, ושכגון דא אין לנו ללמוד מהמומין שנמנו בפ' המדיר". נראה לי כי לדעתו אילו היה מדובר במצב ודאי של אלימות קשה, ודאי סכנת חיים, היה הרא"ש פוסק אחרת.

39 נכפה הוא הכינוי המקובל בימי הביניים לחולה במחלת הנפילה, שהייתה חשוכת מרפא והחולים בה נחשבו משוגעים. להלן נדון ביתר הרחבה בתשובת הרא"ש בעניין נכפה וביחסה לתשובה הנדרונה, ראה להלן, סעיף ו.

בין המקרה שאליו הם נדרשים לבין המקרה שאליו התייחס הרא"ש בתשובתו. הבחנה זו פותחת לכאורה פתח לכפיית גט, ובכל זאת, ברוב המקרים הסתפקו הדיינים בקביעת חיוב גט, בין השאר מתוך החשש לשיטת הרא"ש, כפי שהבינו אותה. להלן כמה דוגמאות בולטות מתוך פסיקות בתי הדין הרבניים לאורך השנים:⁴⁰

בשנת תשי"ד פסק בית הדין הרבני בעניין אישה התובעת גט, וטוענת כי אמנם ידעה לפני הנישואין שבעלה חולה רוח ומפגר בשכלו, אבל אפשר היה לסבול אותו, אלא שבשנים האחרונות המצב הדרדר; הבעל סובל מהתקפות שיגעון ומכה אותה ואת הילדים.⁴¹ בית הדין עמד על הדמיון בין מקרה זה לבין תשובת הרא"ש, ודחה את התביעה:

בנדרון דידן שהאשה ידעה את מצבו של הבעל לפני הנישואין שהוא מפגר בשכלו וטפשות מתוספת עליו מדי יום יום, הרי זה דומה ממש לאותו האיש שדן בו בתשובת הרא"ש הנ"ל, ופסק שאין כופין אותו לגרש⁴²

אמנם, בעקבות תביעת גט חדשה שהגישה האישה כעבור שנה, חזר בית הדין לדון במקרה ובדמיונו למקרה שבא לפי הרא"ש, והפעם קבע כי תשובת הרא"ש אינה מתייחסת לשוטה ממש אלא רק לאדם בעל תרבות ומנהגים רעים, ואילו היה מדובר בשוטה ממש היה הרא"ש כופה גט, כפי שפסק בעניין נכפה,⁴³ ובכל זאת חשש בית הדין למחלוקת הפוסקים בשאלת כפיית גט על נכפה, וקבע שאין לכפות.⁴⁴

בשנת תשמ"ד דן בית הדין הגדול בירושלים בערעור לגבי מקרה קשה ומורכב, בו תבעה האישה כפיית גט על רקע מחלת נפש מתמשכת המלווה באלימות קשה מצד הבעל. בדיון נטען:⁴⁵

40 על האפשרות החוקית לכפות גט במדינת ישראל ומידת השימוש בה ראה מנחם אלון מעמד האשה, משפט ושיפוט, מסורת ותמורה ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטיה 297-305 (התשס"ה). סקירה רחבה של פסיקת בתי הדין בישראל בתביעות גט על רקע אלימות מובאת במאמרו של פרישטיק (לעיל ה"ש 15). מסקנתו היא כי בתי הדין בישראל נוטים לאמץ, כמעט בכל מקרה, את הגישה ההלכתית המחמירה, שלפיה אלימות ואף אלימות קשה אינן עילה לכפיית גט. נימה שונה באשר לאפשרות ואף למאמץ של בתי הדין, לפחות בשנים האחרונות, לפעול למען סיום נישואין במקרי אלימות, עולה מסקירתו הרחבה והעדכנית של אליאב שוחטמן (לעיל שם). הפניות לדיון נוסף במגמות הפסיקה כיום ראה אילת סגל הסכמי קדם-נישואין במשפט העברי, הסדרים להגנת האשה בתקופת הנישואין ולאחריה 121, ה"ש 92 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, התש"ע).

41 פד"ר א עמ' 65. בדיון ישבו: הרב יעקב עדס, הרב יוסף שלום אלישיב והרב בצלאל זולטי.

42 שם, בעמ' 67.

43 בית הדין קבע כך בעקבות המהרי"ט. וראה שיטתו להלן ה"ש 61 וסביבה.

44 שם, בעמ' 69-75.

45 פד"ר יב עמ' 7-8. בדיון ישבו: הרב שלמה גורן, הרב יוסף קאפח והרב מרדכי אליהו.

ספק אם נשתטה בכהאי גוונא [=במקרה כזה] שכופין אותו לגרש, אף אם נקבל טענת האשה שמסוכן לגור אתו בגלל אי שפיותו כי הוא מאיים עליה להורגה (כמו שטענה האשה... שהבעל "מתפרע ומרביץ לי ולבנות ומאיים להוציא לי את העיניים ומאיים לרצוח אותי") כי לכאורה משמע מתשובת הרא"ש כלל מג סימן ג המובאת בטור ובשו"ע [...] שהאיש המשתטה ואשתו מפחדת ממנו פן יהרגנה אין כופין אותו להוציא.

בית הדין התלבט ארוכות כיצד להבין את תשובת הרא"ש, הציע מספר הבחנות בינה לבין המקרה הנדון,⁴⁶ עמד על הסתירה הקיימת לכאורה בין פסיקת הרא"ש בתשובה זו לבין תשובתו בעניין נכפה, והציג עמדות הלכתיות שונות מזו המיוחסת לרא"ש. חרף זאת, נמנע בית הדין מלכפות גט, והסתפק בקביעת חיוב גט.⁴⁷

בשנת תשנ"א דחה בית הדין הגדול את ערעורה של אישה על החלטת בית הדין המחוזי שלא לכפות גט על בעלה, למרות שהוא נחשב מטורף. בית הדין קבע כי המקרה דומה לזה שבו עסק הרא"ש.⁴⁸ כיוון שהאישה הייתה מודעת למצבו הנפשי לפני הנישואין, הרי ש'סברה וקבלה' ואינה יכולה לברוא כעת בטענות. לגבי טענת האישה כי מצבו הנפשי של הבעל עלול לסכן אותה ואת בנם הפעוט, ציטט בית הדין מתוך תשובת הרא"ש את טענת האישה 'יראה אני פן יהרגני בכעסו', וקיבל את הפרשנות שמציע בעל אבני

46 ראה להלן סביב ה"ש 61, 62. וכן ראה להלן ה"ש 63 בעניין התייחסותו של בית הדין לתנאי החזרת הספרים הנזכרת בתשובה, להלן ה"ש 51.

47 פד"ר יב עמ' 8-14, והכרעת הדין בעמ' 16. כך קרה גם בפסיקת בית הדין ברחובות בשנת התשל"א, במקרה של בעל הסובל ממחלת נפש, שניסה לרצוח את אשתו; בית הדין הציע כי הרא"ש מבחין בין מומים גדולים הנמנים במשנה, לגביהם ניתן לכפות גט גם אם המום נולד לפני הנישואין, לבין מומים הנחשבים על דעת כולם מומים גדולים אך אינם נזכרים במשנה; במקרה זה כפיית גט אפשרית רק אם מומים אלו נולדו לאחר הנישואין. על רקע ההבחנה קבע בית הדין כי המקרה שבא לפניו שונה מזה בו דן הרא"ש, ובכל זאת לא פסק כפיית גט אלא חיוב בלבד. פד"ר ח עמ' 216 ואילך, הכרעת הדין בעמ' 226. בדין ישבו: הרב זבולון גרו, הרב אברהם שפירא והרב אברהם יצחק לנאל. וראה להלן, סביב ה"ש 63. כפיית גט נפסקה בשנת התש"ז על ידי בית הדין בירושלים שדן במקרה של אלימות קשה מאוד שכללה נסיון רצח. אף כאן הדיון ההלכתי כלל מאמץ של בית הדין להוכיח כי יש הבדל משמעותי בין המקרה שבא לפניו לבין זה הנדון בתשובת הרא"ש, פד"ר ג עמ' 220 ואילך. בדין ישבו: הרב אליעזר יהודה וולדנברג, הרב עובדיה יוסף והרב יוסף קאפח. בית הדין הסתמך על ר' דוד פיפאנו, המבחין בין חשש של האישה המבוסס על מעשה אלימות שכבר נעשה, לבין חשש המבוסס רק על דברי איום מצד הבעל; לעיל סביב ה"ש 32. כמו כן מזכיר בית הדין את ההבחנה שעשה הגר"א בין מצב בו 'סברה וקבלה' לבין מצב בו לא הייתה האישה מודעת לאלימותו של האיש, ראה לעיל סביב ה"ש 34, ולהלן סביב ה"ש 62.

48 תוך הסתמכות על קביעת המהרי"ט כי הרא"ש התייחס לאדם שאינו שוטה ממש אלא בעל תרבות רעה וחסרון דעת, ראה להלן סביב ה"ש 61.

האפוד⁴⁹ להתעלמות הרא"ש מטענה זו: יש להבחין בין אלימות בפועל לבין חשש מאיום באלימות, שהרי לא כל המאיים מוציא לפועל את איומיו.⁵⁰

בפסיקות בתי הדין שנסקרו לעיל נתפסת תשובת הרא"ש כעומדת נגד אפשרות כפיית גט לאור אלימות הבעל ואי שפיותו, או לכל הפחות כמציבה קושי גדול על המבקשים לעשות כן. התשובה, וציטוטה בטור ובשולחן ערוך, מהווים גורם מרכזי בהסתפקות הדיינים במקרים אלו בחיוב גט ובהימנעות מכפייתו. עוד יש לציין, כי גם בקרב חוקרי המשפט העברי קיימת הסתמכות על תשובה זו כראיה לעמדתו הקיצונית של הרא"ש בנוגע לכפיית גט במקרים שלא נזכרו במפורש בתלמוד.⁵¹

ד. תשובת הרא"ש בצורתה המקורית

1. תשובת הרא"ש על פי כתב יד ירושלים

הפסיקות שהובאו לעיל מתייחסות לתשובת הרא"ש כפי שהיא מופיעה בדפוסים. ראינו לעיל, כי טענות בא-כח הבעל כוללות התייחסות להשבת ספרים – 'ולא יגרשך אלא אם תשיבי הספרים או כסף ערכם אז יגרשך'. הפוסקים והמשיבים שנשמכו על תשובת הרא"ש לא התייחסו להצהרה זו, כנראה לאור הקושי להבין את הקשרה.⁵² העיון בתשובה

49 הוא ר' דוד פיפאנו אשר שיטתו בעניין זה הוזכרה לעיל, סביב ה"ש 30.
50 פד"ר כרך כא עמ' 211-213. בדין ישבו: הרב יוסף שרביט, הרב אריה הורביץ והרב אליהו עצור. במקרה זה נקט הדיין שרביט בעמדה שונה, והצביע על הבחנות בין המקרה שבו דן הרא"ש לבין המקרה הנדון. הדיין הציע לקבל את הערעור, ולכפות גט באופן עקיף על ידי קביעת מזונות מוגדלים, אך הצעתו לא התקבלה.

51 כך ורהפטיג, בסקירתו את עמדות הפוסקים בשאלה האם רשימת העילות 'סגורה': 'הרא"ש שהוא בראש דורשי צמצום העילות לכפיית גט כותב בתשובה: ומה שהיא טוענת שבעלה... [כאן ציטוט התשובה הנדונה כפי שהיא בדפוסים, ת"א]; ורהפטיג, לעיל ה"ש 7, בעמ' 171. פרישטיק בסקירתו לגבי היחס לאלימות כעילה לכפיית גט מציג את הרא"ש כאחד ממובילי הגישה שאינה מכירה באלימות כעילה לכפייה. לאור התשובה שבה אנו עוסקים, הוא מציג את הרא"ש כאחד מחכמי ישראל אשר "הגדילו לעשות והתנגדו לכפיית גט כאשר הבעל עלול לסכן את אשתו, אם בגלל מצבו הנפשי או מסיבות אחרות הגוררות אותו להיות אלים ומסוכן לאשתו"; פרישטיק, עמ' צו. וראה גם אריאל רוזן-צבי דיני המשפחה בישראל, בין קודש לחול 256 וה"ש 226 (התש"ן).

52 יוצאת מכלל זה התייחסותו של בית הדין הרבני הגדול בירושלים, בדיונו בשנת התש"מ בערעור על פסיקת בית הדין המחוזי בתל אביב (לעיל סביב ה"ש 45). בנסותו ליישב בין תשובת הרא"ש הנידונה לבין תשובתו בעניין 'נכפה', התייחס בית הדין לתביעת השבת הספרים כאחד מהגורמים המלמדים על ייחודו של המקרה שבה לפני הרא"ש. בית הדין ציין את הקושי להבין במה מדובר, אך הניח כי האפשרות הנרמזת של הצלה לאישה השפיעה על פסיקת הרא"ש: "מכיוון שבידה להציל את עצמה ממנו על ידי שתחזיר את

כפי שהיא מופיעה בכתב יד ירושלים יבהיר כי לספרים אלו ולתנאי בעניינם יש תפקיד מרכזי במקרה הנדון ובהתייחסות הרא"ש אליו. מתוך כך נוכל להבין גם מדוע לא התייחס הרא"ש לטענות האישה בדבר חששה מאלימות ולטענת הבעל 'סברה וקבלה'. התשובה שאותה קראנו נמצאת בכתב יד ירושלים חלק א סימן מה. העיון בסימנים הסמוכים לה (מד, מז) מלמד כי שלושתם יחד מרכיבים תשובה אחת הפותחת בפנייה מסודרת אל השואלים הנזכרים בשמותיהם, ומסתיימת בחתימה של הרא"ש. בתשובה מגיב הרא"ש לשלוש טענות שונות שעלו סביב אותו מקרה, וזו ככל הנראה הסיבה שבגללה חולקה התשובה לשלושה חלקים כשנערכו התשובות על-פי כללים. שלושת חלקי התשובה שובצו בכללים שונים על-פי תכנם ההלכתי: החלק הראשון, סימן מד בכתב יד ירושלים, העוסק בטענת חטיפת רכוש, שולב בכלל קו שכותרתו 'דין התופס משל חברו בחובו ודין חטפי וידי חטפי'. החלק השני, סימן מה בכתב יד ירושלים, העוסק בתביעת כפיית גט, שולב בכלל מג שכותרתו 'דיני תובעת גט וכתובה וכאה מחמת טענה ודין שכופין אותו להוציא ודין מורדת ומורד'. החלק השלישי, סימן מז בכתב יד ירושלים, העוסק בטענת סיוע לגניבה, שולב בכלל קא שכותרתו 'דיני קנסות ונזיקין וגרמא ונזיקין ודין מבריה בנכסי אביו ומסייע בהברחתו'. זהו נוסח התשובה המלא (הדגשתי התחלת כל אחד משלושת החלקים, ובסוגריים ציינתי מיקומה לאור סידור התשובות בכללים, לעומת מיקומה בכתב יד ירושלים):

[וכלל קו סימן ד בדפוסים = סימן מד בכ"י ירושלים] ישאו משאות שלומים הנאהבים והנעימים הר"ר [= הרב רבי] יעקב והחכם רבי קלונימוס. ששאלתם על ראובן שטען על לאה כלתו שלקחה לו ספרים והוא אינו חייב לה כלום. והיא משיבה אין חטפי וידי חטפי, כי היה חייב לי כל נדונייתי ומכרתיו למזונות ולשאר צרכי. וטען ראובן נתתי לבני כל הנדוניא. והיא השיבה בעלי חסר דעת הוא ואינו בר משא ומתן והיה לך למסור נדונייתי לידי או ליד נאמן אחר. ועתה אנו אומרים אם יש עדים שלקחה הספרים חייבת להחזירם לו ולא מהימנא לומר לקחתים בחובי מפני נדונייתי, דכל החוטף בפני עדים לא מהימן לומר ידי חטפי. ואם אין עדים שראו שלקחה הספרים ואין ידוע כי אם על פי הודאתה, אז הדין נחלק לשני דרכים. כי מה שכתבתם לעיל והיה לך למסור נדונייתי לידי וכו', מסופק אני אם פירשה שכך היו התנאים בעת

הספרים או כסף ערכם שהוא תובע, ואע"פ שאין שום פירוט בתשובת הרא"ש בדבר טיבה ובסיסה החוקי של התביעה הזאת, מכל מקום נראים הדברים שיש צדק כל שהוא בתביעה זו, ומכיוון שכך אין לבוא נגדו בטענה שהוא מהווה סכנה לאשה, כי הרי יכולה להציל את עצמה ואת חייה ע"י החזרת הספרים או תמורתם לבעל". פר"ר יב, עמ' 12.

הפסיקתא שהיה לו למסור הנדוניא לידה או ליד נאמן, או שמא היא טוענת מסברא כך שמחמת שבעלה היה שוטה שהיה לו למסור הנדוניא בידה ולא שהתנו כך בהפסיקתא. הילכך לכם הדיינים גלוי איך טוענת ואם אין גלוי לכם תחקרו עדיין איך היא טוענת. ואם היא אומרת שכך היו התנאים למסור לידה או ליד נאמן, נאמנת במגו דאי בעי אמרה לא לקחתי ספריך. ויתן ראובן הנדוניא לידה או ליד נאמן⁵³ כאשר תשבע ותחזיר לו ספריו. אבל אם לא היו התנאים כך אלא מסברא אומרת כך מחמת שבעלה שוטה אין בדבריה כלום כי בשביל זה אינו חייב למסור הממון לידה אלא אביו יברור לו כרצונו, רק שיפרנסנה כהלכות בנות ישראל, ואם לא יפרנסנה תתבע הבעל לדין ומה שזכתה בדין תגבה מן המחזיק בנכסי בעלה, אבל אין לה למשכן חמיה על בנו. ולכן אתם הדיינים תוציאו הדין לאמתו על אחד מן הדרכים אשר כתבתי.

[כלל מג סימן ג בדפוסים = סימן מה בכ"י ירושלים] ומה שהיא טוענת שבעלה מטורף וטפשות מתוספת עליו מידי יום יום ושואלת שיגרשנה טרם יטרף ותהיה עגונה לעולם וגם שמא תלד בנים ולא יוכל לזונה. ואביה היה עני ומחמת דחקו השיאה לו, וכסבורה היתה יכולה לקבל ואינה יכולה לקבל כי מטורף הוא לגמרי, ויראה פן יהרגנה בכעסו, כי כאשר מרגזים אותו מכה והורג וזורק ובוטע ונושך. וראובן משיב: הכרת בו מקודם לכן וסברת וקבלת. גם אינו מטורף אך אינו בקי בטיב העולם, ולא יגרשך אלא אם תחזירי הספרים או כסף ערכם, ואז יגרשך. איני רואה מתוך טענותם דברים שיהיה ראוי לכופו עליהם לגרש כי אין להוסיף על מה שמנו חז"ל בפרק המדיר (עז) 'ואלו שכופין אותו להוציא מוכה שחין ובעל פוליפוס והמקמץ והמצרף נחשת ובורסקי'. ועוד שנינו התם 'האיש שנולדו בו מומין אין כופין אותו להוציא'. לכן אין לכופו לגרש אך תפייסנו שיגרש או תקבלנו ותזון מנכסיו.

[כלל קא סימן ז בדפוסים = סימן מו בכ"י ירושלים] ועל שטען ראובן על שמעון שנכנס לחדרו וגנב ספריו והוציא מרשותו, ושמעון השיב: אמת כי הוצאתים אלא כך היה הענין שבקשתי קרובתי כלתך להוציאם החוצה, כי לא יכלה שאתם, ולא ידעתי של מי הם או שלך או שלה, וגם לא לקחתי והגבתים ממקומם אלא היא הגביהתם ונתנתם לי וטרחתי בשבילה ונתתים לאביה. נראה לי ששמעון חייב להחזיר לראובן הספרים שלקח בחדרו, כי מה לו ליכנס בחדרו שלא בידיעתו להוציא ממון משם, כי כל המונח בביתו

של אדם הוא בחזקת שלו, וגם ניכר יפה שכיון לסייע לקרובתו לגזול חמיה. ומה שטען שהיא הגביה אותם ונתנתם לו, מכל מקום הרי טען שהיו כבדים ולא יכלה שאתם ותנן בב"ק [= בבא קמא] הכשרתי במקצת נזקו חבתי בתשלומי נזקו כהכשר כל נזקו, וגרסינן בגמרא ותו ליכא והא איכא מרבה בחבילה היכי דמי אי בלאו איהו לא הוה אזיל פשיטא. ובנדון זה בלאו איהו לא היתה יכולה להוציאן משם, הילכך יגבם ממי שירצה מכלתו שהודתה לו שהם ברשותה ואם ירצה יגבה משמעון. ועל הטבעות שנדר לה חמיה, הוא אומר קנה ד' טבעות בדינר; יקנה לה לפי שומת בית דין לפי כבודה אם היא לפי חפצה להיות אצל בנו, כי אדעתא למשקל ולמיפק לא פסק לה. ושלום אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל.

2. תיאור המקרה לאור התשובה המלאה

זהו, אם כן, המקרה שבא לפני הרא"ש: ראובן, אבי הבעל, טוען כי כלתו לאה גנבה ספרים שלו. לאה אינה מכחישה את המעשה, אך טוענת שלקחה את המגיע לה בדין, מכיוון שלא קיבלה את כספי הנדוניה שלהם היא נזקקת למחייתה. ראובן משיב כי כל הכספים הועברו לבנו, בעלה של לאה. לאה טוענת: אסור היה לך למסור הכסף לידי בנך שאינו מסוגל לנהל עניינים כאלה, ועל כן מוטלת עליך האחריות לתשלום הכסף שלא הגיע ליעדו.

כעת ברור מיהו ראובן בא-כח הבעל, ועל אלו ספרים מדובר. ברור גם כי תביעת לאה לגירושין באה בעקבות תביעת ראובן על גניבת הספרים, או במקביל לה. נסכם בקיצור רב את הכרעת הרא"ש בעניין הספרים:⁵⁴ לאחר שקבע כי טענת 'ידי חטפי' [= את שלי חטפתי] רלוונטית רק אם לא היו עדים, מטיל הרא"ש על הדיינים לבדוק את פרטי המקרה. במידה ולא התנתה מראש שהנדוניה לא תימסר לבעלה, הצדק עמה, וראובן חייב לשלם לה את כספי הנדוניה תמורת החזרת הספרים. אם לא התנתה כך, זכותו של ראובן, כמו של כל אב, למסור לבנו את כספי הנדוניה, ועל כן לאה חייבת להחזיר את הספרים או את ערכם. אם אכן בעלה אינו מפרנסה, תוכל לתבוע אותו לדין על כך.

3. הכרעת הרא"ש בעניין תביעת הגט לאור התשובה המלאה

כיצד משתלב כאן עניין הגט? לפני הרא"ש עמד המקרה בשלמותו, והוא קבע כי אין סיבה לכפות גט במקום שבו הבעל מוכן לתת גט, אך תובע קודם את השבת הרכוש

54 לא אתייחס כאן לחלק השלישי של התשובה, כיוון שאינו מוסיף להבהרת תביעת הגט, להוציא המובא בסיומה, כנזכר בהערה הבאה.

שחטפה האישה.⁵⁵ במקרה זה, לא מדובר על חוסר יכולתה של האישה להשתחרר מבעלה; המפתח לקבלת הגט מצוי בידה. על כן הדיון המעסיק כאן את הרא"ש אינו שאלת היכולת לכפות גט על בעל אלים. נראה כי זו הסיבה שבגללה לא התייחס הרא"ש לטענות האישה בדבר הטירוף והאלימות הגוברים אצל בעלה ולטענת 'סברת וקבלת' מצד ראובן. לאה ניסתה לעקוף את עצם הדיון בהחזרת הספרים על ידי בקשה לכפיית גט, ולכך סרב הרא"ש. אפשר לשאול האם במצב של בעל מטורף ואלים יש מקום לחייב את הבעל להיענות לתביעותיה הכלכליות של האישה עוד לפני מתן הגט,⁵⁶ אפשר אולי לבקר את מידת רגישותו של הרא"ש למצוקתה הכלכלית של האישה,⁵⁷ אך אין מקום לטעון כי פסיקתו כופה על לאה להישאר נשואה לאדם אלים תוך חשש לחייה וחשש עגינות. אמנם, ההתנגדות לבקשת לאה מנוסחת בתשובה כהתנגדות עקרונית לכפיית גט במקרים שלא נזכרו במפורש ברשימה המשנאית, אך להלן נראה כי ישנם מצבים שבהם פסק הרא"ש לכפות גט על אף שאינם נכללים באותה רשימה. דומה כי למרות תמיכתו העקרונית בעמדה המתרחקת ככל האפשר מכפיית גט, נכון היה הרא"ש לשקול את השימוש בכלי זה, ואף להתירו בהקשרים מסוימים. מובן שעשה כך רק כאשר התעורר

55 נכונות הבעל לגרש עולה גם מסיום התשובה, שבה נזכרת תביעה נוספת של לאה: לקבל טבעות שנדר לה חמיה. הרא"ש קובע כי מילוי הנדר תלוי בשאלה האם בני הזוג יישארו נשואים או יפרקו את נישואיהם. דבריו "אם היא לפי חפצה להיות אצל בנו" הם הוכחה נוספת לכך שלא יוכלו להביא לסיום הנישואין.

56 אפשר לדון בתשובת הרא"ש במסגרת הדיון בשאלת הצבת תנאים לגט כאשר ישנו חיוב גט. והשווה הדיון שהתקיים לאחרונה סביב תשובת המהרשד"ם העוסקת בעניין זה; שו"ת מהרשד"ם, אבן העזר, סימן מא; הרב ד' בס "הצבת תנאים על ידי בעל המחוייב בגט" תחומין כה 149-162 (התשס"ה); דוד ביגמן "פרשנות שנויה במחלוקת" מקור ראשון (התשע"א). דיון בכיוון זה מתבקש לאור תשובת הרא"ש בצורתה המקורית, אך הוא מחייב התייחסות רחבה לעמדת הרא"ש בעניין התנאת הגט וחורג מגבולות הדיון של מאמר זה. כאן אעיר רק כי ההתניה במקרה דנן אינה גוזרת על האישה ויתור על רכושה ועל זכויותיה: ראשית, הספרים שייכים לראובן אבי הבעל. שנית, מתן הגט אינו מותנה בויתור מצד האישה על תביעותיה הממוניות; הרא"ש פוסק אחת משתיים: או שלא תקבל את כספי הנדוניה מיד עם החזרת הספרים, או שתתבע אותם לאחר מכן. בכל מקרה אין היא מוותרת על זכויותיה הכלכליות, ואינה מתחייבת שלא לתבוע נדוניה לאחר קבלת הגט. והשווה סקירתו של אליאב שוחטמן לגבי מקרים שנדונו בבתי דין בישראל ואשר בהם הבעל מתנה את מתן הגט בדרישות שלא כדיון, לעיל ה"ש 15, מדובר שם על דרישות כגון ויתור על מזונות הילדים והתחייבות מראש לא לתבוע זאת בעתיד, התחייבות מראש על הסדרי ראיית הילדים באופן שבו מעוניין הבעל ואינו תואם את טובת הילדים ועוד. שוחטמן, עמ' 38-39. כן ראה התייחסות לתופעות אלו במאמרה של רחל לבמור "גירושין, סירוב גט והסכם למניעת: עובדות מהשטח" צהר כ 83-92 (התשס"ה), בעיקר סביב ה"ש 16.

57 אפשר שברקע גישת הרא"ש עומד מאבק, שאותו ניהל יחד עם בני דורו האשכנזים, במגמת ריבוי מקרי גירושין שהורגשה מאמצע המאה ה-13 באשכנז. לתיאור מגמה זו ומאבק החכמים בה ראה גרוסמן, לעיל ה"ש 13, בעמ' 443-447.

צורך גדול בכפייה. אני מבקשת להציע כי במקרה דנן, כיוון שאין מדובר בסרבן גט ובחשש ממשי לשלום האישה ולעיגונה, לא מצא הרא"ש לנכון להתייחס לאפשרות כפיית גט במקרים חריגים, ויכול היה להסתפק בהצהרה לגבי העיקרון המנחה: 'אין להוסיף על מה שמנו חז"ל'.⁵⁸

כך או כך, קריאת התשובה בשלמותה מלמדת כי ספק אם ניתן להסיק ממנה לגבי עמדתו העקרונית של הרא"ש בשאלת כפיית גט במקרה של אלימות מצד הבעל.⁵⁹

58 המשמעות של עיקרון זה במקרה הנדון אינה "אין להוסיף לרשימת העילות כפיית גט על רקע חשש לחיי האשה ועיגונה", אלא: "אין להוסיף לרשימת העילות כפיית גט שניתן לקבלו באמצעות יישוב תביעה כלכלית קודמת בין הצדדים".

59 בעניין זה מתבקשת התייחסות להצגת תשובת הרא"ש על ידי ר' יעקב בעל הטורים, בנו של הרא"ש. כאמור לעיל, הטור מצטט את תשובת הרא"ש בקצרה כקביעה עקרונית שלפיה אין מקום לכפיית גט במקרי טירוף ואלימות, כיוון שאינם בכלל המומים שקבעו חז"ל, וכך היא מובאת גם בשולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנד, וראה לעיל סביב ה"ש 22, 25. הצעתנו שאין להסיק מן התשובה לגבי עמדתו העקרונית של הרא"ש, אינה עולה בקנה אחד עם דרך הצגת התשובה בטור. בהקשר זה יש לשאול שתי שאלות, שתיהן חורגות הרבה מן הנדון במסגרת מאמר זה, ואזכירן בקצרה:

א. ההבנה שהוצעה לעיל מבוססת על העולה מקריאת התשובה בשלמותה. האם יתכן שהטור לא הכיר את התשובה בצורתה המקורית, המלאה? שאלה זו נוגעת לשאלות הכלליות בדבר שליבי עריכת תשובות הרא"ש, זהות העורכים, ומידת ההיכרות של בני הרא"ש את תשובות אביהם. ההתייחסות המחקרית לשאלות אלו עדיין ראשונית. אם נקבל את העמדה הגורסת כי ר' יעקב הוא שחילק את תשובות אביו לכללים (עמדת תא-שמע, לעיל ה"ש 18), יקשה עלינו לטעון שלא הכיר את התשובה במלואה. לעומת זאת, אם נקבל את העמדה שלפיה בניו של הרא"ש עסקו בקיבוץ תשובותיו ובשימורן, אך עריכת התשובות על פי כללים נעשתה בשלב מאוחר יותר (העמדה שמציע טולדנו, שם), אפשר אולי שר' יעקב לא הכיר את כל התשובות במלואן. תמיכת-מה באפשרות זו עולה מעדותו של ר' יהודה בן הרא"ש אשר נשאל על תשובה שכתב הרא"ש. תשובה זו הייתה מוכרת לשואל, אך ר' יהודה לא זכה לראותה (שו"ת זכרון יהודה, סימן כא); אפשר שגם ר' יעקב לא הכיר את כל התשובות או שהכיר את חלקן מכלי שני. במקרה דנן, מלבד חלקה האמצעי של התשובה העוסק בכפיית גט, אין ספק שר' יעקב הכיר גם את חלקה השלישי של התשובה המצוטט על ידיו בטור חושן משפט סימן שמח (הלכות גניבה) בהקשר של אחריות המסייע לגניבה. לעומת זאת, הטור אינו מצטט בשום מקום בחיבורו את חלקה הראשון של התשובה שבו מוצג לב המקרה – תביעת ראובן את כלתו על חטיפת ספרים וטענתה 'חטפי וידי חטפי'. אמנם לא ניתן להסיק מסקנה מהעדר ציטוט, אך יש מקום לתמוה מדוע לא ציטט הטור חלק זה של התשובה באותו סימן העוסק בהלכות גניבה, שבו נזכרת גם טענת 'חטפי וידי חטפי'. לא נוכל להגיע כאן להכרעה לא בעניין תשובה זו וודאי שלא בשאלה הכללית לגבי שליבי עריכת תשובות הרא"ש ותפקידו של הטור בעריכתן, הזקקת עוד בירור רב. לגבי ר' יוסף קארו אפשר להניח בסבירות גבוהה מאוד שלא הכיר את תשובת הרא"ש במלואה.

ב. אף אם נניח שר' יעקב בן הרא"ש הכיר את התשובה במלואה, עדיין יש לשאול שאלה עקרונית לגבי היחס בין עמדת הרא"ש כשהיא לעצמה לבין הצגתה על ידי הטור: האם

ה. עמדת הרא"ש לגבי כפיית גט על בעל אלים המסרב לתת גט

מהי אפוא עמדתו העקרונית של הרא"ש לגבי כפיית גט במקרה של אלימות? אין תשובות אחרות שבהן דן הרא"ש בשאלה זו, ולאחר שהוכחנו כי התשובה המפורסמת בכלל מג סימן ג אינה דנה במקרה של סרבנות גט, נוכל לקבוע כי מתוך כאלף תשובות של הרא"ש המצויות בידינו, אין תשובה העוסקת בשאלת כפיית גט בעקבות אלימות הבעל, ועל כן אין ראייה חד משמעית לעמדתו בעניין זה.⁶⁰ יחד עם זאת, דומה שמתוך תשובות אחרות של הרא"ש אפשר לשער כיצד היה פוסק אילו בא לפניו מקרה כזה. התשובה המרכזית שממנה נוכל ללמוד זאת היא התשובה המובאת בכלל מב סימן א, שבה קובע הרא"ש בפשטות כי יש לכפות גט על בעל נכפה. התשובה שם עוסקת באישה נכפית שבעלה מבקש לגרשה והיא מסרבת. הרא"ש נשאל האם אפשר לכפות עליה גט למרות חרם רבנו גרשם שלא לגרש אישה בעל כרחה, ומשיב בחיוב על סמך הנחתו לגבי דינו של בעל נכפה:

דאלו נולד מום זה באיש, אין אנו אומרינן יכפוה להיות אצלה, אלא כופינן אותו להוציא ויתן כתובה

מקובלת עלינו הנחה גורפת כי הדרך שבה מציג הטור את דברי אביו משקפת בהכרח את עמדת הרא"ש? ר' יוסף קארו לא חשש לחלוק במפורש על הצגת הטור את שיטת אביו. ראה למשל: חושן משפט, סימן רצא, סימן ג', ביקורת הבי"ע על מסקנת הטור לגבי הכרעת הרא"ש במחלוקת רבי וחכמים בעניין הסכמה לשמירה, וכן התנגדות הבי"ע למסקנת הטור ביחס לעמדת אביו בעניין מעמדו של מלווה על המשכון, חושן משפט, סימן ע"ב, סעיף ד, וסימן רסז, סעיף טז. אף פוסקים מאוחרים לבית יוסף לא נמנעו מלהעיר על קשיים העולים מהתייחסות הטור לדברי הרא"ש. בעבודת הדוקטור שכתבתי, אשר עסקה בתשובות הרא"ש בתחום דיני הנוזיקין, נתקלתי אף אני בכמה מקרים שבהם עולה תמיהה גדולה לגבי הצגת הטור את עמדת אביו, ראה אליצור, לעיל ה"ש 17, בעמ' 237-238, 300-303. לגבי התשובה שבה אנו דנים, אין ספק כי הדרך שבה היא מוצגת בטור ובשולחן ערוך השפיעה על פוסקים לא מעטים (ראה לעיל הכתוב סביב ה"ש 26). יחד עם זאת, ראינו כי הגר"א וכן פוסקים בדורנו מתייחסים להכרעת הרא"ש כנובעת מפרטי המקרה הספציפי, ולא כקביעה עקרונית הנוגעת לכלל תביעות כפיית גט במקרי אלימות וטירוף, זאת למרות שהכירו את הדרך שבה מוצגת התשובה בטור ובשולחן ערוך. הדברים הנ"ל אינם יוצאים מגדר שאלות וכיווני חשיבה, ועדיין הדרך בה מציג הטור את תשובת אביו נותרת ב'צריך עיון'. ושמא הטור עצמו ציטט את התשובה רק כדי להבליט את העיקרון הכללי של הימנעות מכפיית גט, ולא דקדק בהצגת המקרה שלגביו נכתבה, ובמקרים יוצאי דופן, כגון אלימות מסוכנת (וראה גם התייחסותנו, לעיל ה"ש 34, להבדל בין קיצור תשובת הרא"ש בטור לקיצורה בספר חזוה התנופה). כך או כך, אני סבורה כי יש מקום לבחון ולהציע את העולה מתוך קריאת תשובה הרא"ש עצמה בנוסחה המלא, גם אם קיים פער בין העולה מקריאה זו לבין הצגת עמדת הרא"ש על יד בנו.

60 גם בפסקי הרא"ש, שביירושו הרציף לסוגיות התלמוד, אין התייחסות ישירה לשאלה זו.

בין קביעה זו של הרא"ש לבין העולה מן התשובה בעניין בעלה האלים והשוטה של לאה, כפי שהיא מובאת בכלל מג, עולה לכאורה סתירה כפולה:

א. בתשובה בכלל מג אומר הרא"ש: "אין להוסיף על מה שמנו חז"ל בפרק המדיר ואלו שכופין אותו להוציא", ואילו בתשובה שבכלל מב הוא קובע שיש לכפות גט במקרה של 'נכפה', למרות שמום זה אינו נכלל ברשימה שבפרק המדיר.

ב. מום 'נכפה' נתפס כסוג של טירוף. כיצד ייתכן שהרא"ש קובע בכלל מב כי טירוף מחייב כפיית גט, ובכלל מג הוא קובע שכפיית גט אינה רלוונטית, תוך התעלמות מטענת לאה בדבר טירופו ההולך וגובר של בעלה?

פוסקי הדורות, אשר הכירו את התשובה בעניין לאה ובעלה בצורתה החלקית המובאת בדפוסים, היו ערים לסתירות אלו והציעו פתרונות שונים ליישובן. בנספח למאמרה העוסק בכפיית גט על בעל מכה מתארת מיכל וולף את הבולטים שבהם:⁶¹ הבחנה בין סוגי טירוף שונים,⁶² הבחנה בין מקרה בו האישה 'סברה וקבלה' את מצבו הנפשי של בעלה עם כינון הנישואין לבין מקרה בו לא הייתה מודעת לכך ו/או לא הסכימה במפורש לחיות עם מום זה,⁶³ והחלת הקביעה כי אין להוסיף על רשימת המומים שמנו חכמים, רק לגבי מומים שהיו ידועים לפני הנישואין.⁶⁴ על כל אחת מדרכי יישוב

61 וולף, לעיל ה"ש 15, בעמ' קיד-קטז (נספח 1). בהערות להלן המקורות המרכזיים שעליהם מצביעה וולף, בתוספת הפניות לפד"רים נוספים.

62 כסברת המהרי"ט, שו"ת מהרי"ט א, סימן קיג, וכהצעת הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן פ. על הבחנת המהרי"ט התבססו בית הדין בירושלים בדיון המחודש בתיק אלימות קשה בבית בשנת התשי"ד, כמובא לעיל סביב ה"ש 42, ובית הדין הגדול בדחייתו ערעור בשנת התשנ"א, לעיל סביב ה"ש 48. כמו כן היא אחת משלוש הצעות הבחנה בין התשובות שמציע בית הדין הרבנים הגדול בירושלים בתיק ערעור, פד"ר יב עמ' 12, לעיל סביב ה"ש 46.

63 כשיטת הגר"א, הכתוב סביב ה"ש 34 לעיל, וראה התייחסות ר' משה פיינשטיין המבהיר כי לדעת הגר"א, הרא"ש היה פוסק כפיית גט אילו היה מדובר באדם שנעשה כעסן ואלים לאחר הנישואין; אגרות משה, שם. בית הדין הרבני בבאר שבע הסתמך על פרשנות הגר"א כאשר דן בתביעת גירושין מצד אישה הטוענת כי היא מפחדת לחיות עם בעלה החולה במחלת עצבים, מכה אותה ושובר כלים. בפסק הדין נזקקו הדיינים לשולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנד, שבו מצוטטת תשובת הרא"ש, וטענו כי יש לפרשו כפי שפירש הגר"א את התשובה, ראה פסקי דין רבניים חלק ו עמ' 223. תיאור המקרה וסיכום הכרעת בית הדין ראה שם, בעמ' 221. הצעה לקריאה כזו של תשובת הרא"ש עולה גם בדיוני בית הדין הרבני ברחובות שעסק בתביעת גירושין על רקע מחלת נפש; פד"ר ח עמ' 218-222, והיא אחת משלוש הצעות הבחנה בין התשובות שמציע בית הדין הרבנים הגדול בירושלים בתיק ערעור, פד"ר יב עמ' 12.

64 כהצעת דייני בית הדין ברחובות, אשר הציגו במפורט את הסתירה ואת ניסיונות יישובה; פד"ר ח עמ' 216.

אלו ניתן להקשות, ⁶⁵ ונראה כי התמיהה הבסיסית על הפער בין התשובות נותרת בעינה. אמנם, קריאת התשובה השלמה בצורתה המקורית מייתרת את הצורך בפתרונות אלה. כאמור, התשובה המלאה מלמדת כי הרא"ש לא התייחס אל המקרה שהובא לפניו כמקרה של סרבנות גט, וממילא לא ראה צורך בכפייה. אם כן, אין לפנינו תשובות הקובעות דין שונה למצב דומה, אלא תשובות העוסקות במצבים שונים: התשובה המתייחסת לנכפה עוסקת במקרה שבו הגט יושג רק באמצעות כפייה, ולעומתה התשובה שבה אנו דנים עוסקת במקרה בו ישנה הסכמה לעצם מתן הגט. משהוסרה בעיית הסתירה-לכאורה בין התשובות, יש יסוד להניח כי הרא"ש התייחס לטירוף הולך וגובר של הבעל, כמו זה שמתארת לאה, כפי שהתייחס לסכנת טירוף של נכפה, ואילו בעלה של לאה היה מסרב לגרשה היה הרא"ש מכריע גם כאן שיש לכפות גט.

אציע שתי ראיות נוספות שיש בהן תימוכין להנחה זו:

א. על אף התרחקותו מכפיית גיטין, קבע הרא"ש שיש לכפות גט במקרה של סכנת עגירות: בתשובתו המפורסמת, המובאת בכלל מג סימן ה, מתייחס הרא"ש למסורת שלפיה גאונים בכל תיקנו לכפות גט לאלתר כאשר האישה מורדת וטוענת 'מאיס עלי'. ⁶⁶ בעקבות רבנו תם, מטיל הרא"ש ספק בתוקפה של תקנה זו, ומכביר ראיות כנגד הנוהג לפסוק על פיה, נוהג שבו נתקל בבואו לספרד. מפורסמת טענתו במסגרת התשובה שלפיה מתן תוקף לתקנת 'מורדת' אינו הולם את מצב הדור בו "בנות ישראל שחצניות הן, אם תוכל האשה להפקיע את עצמה מתחת בעלה באמרה לא בעינא ליה, לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה, ויתנו עיניהם באחר וימרדו בבעליהן, על כן טוב להרחיק הכפייה". אך למרות התנגדותו ההלכתית והחברתית לכפיית גט בטענת 'מאיס עלי', ולמרות הנימה הקשה שהוא נוקט כנגד הנשים בדורו, הרא"ש ער לסכנת העגינות וחושש ממנה, כפי שעולה מדבריו בסיום התשובה:

65 בסקירתה הנ"ל מציינת וולף את הקשיים שמעלים דיני בית הדין ברחובות לגבי שיטת הגר"א: "פר"ד ח שם, לעיל ה"ש 15, בעמ' קיד-קטז (נספח 1). קשיים קיימים גם ביחס לשיטה המבחינה בין סוגי גיטין. מתיאור המקרה בתשובה מג לא משתמע כי מדובר באדם בריא אך חסר תרבות, כפי שהציע המהרי"ט, או באדם שאשתו יכולה למנוע את התפרצויות הזעם שלו, כפי שהציע הרב פיינשטיין. כמו כן, התייחסות הרא"ש לכפיית גט על נכפה אינה כוללת בהררה שמדובר דווקא בסוג כזה ולא אחר של טירוף. קושי זה קיים גם לגבי הפתרון שהציעו דיני בית הדין ברחובות; החלוקה שהם מציעים אינה נרמזת בדברי הרא"ש עצמו.

66 לתיאור התקנה ונסיבותיה ראה מנחם אלון **המשפט העברי** 541-546 (התשנ"ח); ירחמיאל ברודי "כלום היו הגאונים מחוקקים" **שנתון המשפט העברי** יא-יב 1, 279-315 (התשמ"ד – התשמ"ו), וראה שם, בעמ' 290-304; גרוסמן, לעיל ה"ש 13, בעמ' 443-458. לתיאור עמדת רבנו תם ביחס לתקנה ראה גרוסמן, שם, בעמ' 438-444. על עמדת הרא"ש ביחס למסורת ספרד בהקשר זה ראה וסטרייך, לעיל ה"ש 1, בעמ' 162-168.

הרי כתבתי לך בענין כפיית גט מורדת. אמנם, בנדון זה, ספר לי אחיה אמתלאות שנותנת למרידתה, ואתה דיין בדבר הזה, תחזור על הדבר אם יש ממש בדבריה. ואם דעתו לעגנה, ראוי הוא שתסמוך על מנהגכם בעת הזאת, לכופו ליתן גט לזמן

הרי שבמקרה של חשש עגינות, הרא"ש פוסק לסמוך למעשה על אפשרות כפיית גט, למרות ההתנגדות העקרונית והנמרצת לאורך התשובה.⁶⁷ מקרה נוסף שבו חשש הרא"ש למעין עגינות וקבע שיש לכפות גט הוא מקרה של ארוסה, שבנוסף לטענת 'מאיס עלי' טענה כי שהותו של ארוסה במקום שקידשה מהווה עבורו סכנת נפשות. הרא"ש פסק:

דבר זה תלוי בחקירת הדיין אם הדבר ידוע שאינו יכול לעמוד במקום שקידש בת שמעון בלא סכנת נפשות אין לך טענה חזקה יותר מזו, כי היאך תנשא לו והיא אינה מחוייבת לילך אחריו למדינה אחרת. ואפילו אם כבר נשאה ואירע לו אונס כי אינו יכול לישראל בעיר לקיים לה עונתה היו כופין אותו לגרשה, כל שכן עתה שאינה אלא מקודשת לו היאך תנשא לו והוא צריך לברוח ותשב גלמודה כל ימיה.⁶⁸

אפשר שגם בתשובה בה אנו עוסקים, אילו היה בעלה של לאה מסרב לתת גט היה הרא"ש מביא בחשבון את חשש העגינות הנובע מטירופו המתגבר של הבעל, והיה רואה בכך סיבה נוספת לכפיית גט.

67 אמנם, כפי שציין וסטרייך לא מדובר כאן על כפיית גט בטענת מורדת אלא על תקנה אחרת – כפייה על מתן גט שייכנס לתוקף במידה והאישי יעגן את אשתו; וסטרייך לעיל ה"ש 1, בעמ' 166-166. גם במקרה של חשש ל'קידושין שלא כהוגן' – אדם שקידש אישה שאינו ראוי לה 'בנכל ובתרמית' – הורה הרא"ש כמוצא אחרון לסמוך על "רבותינו שפסקו בדינא דמורדת דכופין אותו לגרשה"; שו"ת הרא"ש, כלל לה, סימן ב. וראה גם בעניין זה התייחסותו של וסטרייך שם, שם.

68 תשובות הרא"ש, כלל מג, סימן א-ב במהדורת יודלוב. מהר"ם אלשקר, שראה סתירה בין תשובה זו לבין תשובת הרא"ש בעניין לאה החוששת לחייה, הציע אפשרויות שונות ליישוב הסתירה. מן התשובה בעניין הארוסה הסיק כי לדעת הרא"ש "ההוא כללא = שאין כופין גט אלא במקרים שמנו חכמים, ת"א] לאו דוקא הוא, דיש מקומות שכופין ואע"פ שאינן מאותן שמנו חכמים"; שו"ת מהר"ם אלשקר סימן עג. כן ראה התייחסותו של ר' אברהם בן טוואה בשו"ת חוט המשולש (תשב"ץ), חלק ג, סימן לה, לעמדת פוסקים שונים ובתוכם הרא"ש "הנך רואה שהרא"ש ז"ל והטור ז"ל והרשב"א ז"ל והריב"ש ז"ל ואבי זקני הרשב"ץ ז"ל הם רוב בנין ורוב מניין מהמחמירים שלא לכופו בגט. והרי כולם הסכימו במה שנראה להם לפי אותו נדון לכופו, מר מחמת חשש שילך לעיר אחרת שלא מרצונה = הכוונה כאן לתשובת הרא"ש הנ"ל בעניין הארוסה, ת"א] ומר מחמת שמצער ומשליכה מביתו ומר מחמת מחלוקת וקטטה ורעבון. העולה מדבריהם ז"ל, דאפילו לדברי הסוברים שלא לכופו, אם יש צורך שעה בכפייה וכופו, דאין לדיין אלא מה שענינו ראוות". אני מודה לרב דוד כס שהפנה את תשומת לבי לתשובות אלה.

ב. הרא"ש נסמך בפסקיו על דברי הירושלמי לגבי כפיית גט מפאת סכנת 'חיי נפש': 'ייתכן כי גם ללא בעיית הטירוף וחשש הענינות הרא"ש היה פוסק לכפות גט מפאת אלימות הבעל. בפסקיו לסוגיה בכתובות שבה נמנים המומים שקבעו חכמים כעילה לכפיית גט, מביא הרא"ש את מחלוקתם של האמוראים רב ושמואל בשאלה האם יש לכפות גט על בעל המצהיר 'איני זן ואיני מפרנס'. הרא"ש פותח במסורת הפסיקה המקובלת בבתי המדרש של בעלי התוספות כשיטת שמואל – אין לכפות גט שהרי 'עד שכופין להוציא יכפוהו לזון' – אך בוחר לסיים את הדיון בהבאת מסורת הפסיקה של הגאונים שלפיה יש לכפות גט במקרה כזה כשיטת רב. החשוב לענייננו הוא הקישור שקושר הרא"ש בין פסיקת הגאונים לדברי ר' אבהו המובאים בתלמוד הירושלמי:⁶⁹

ובהלכות גדולות פוסקין כוותיה [=כמותו] דרב וכרבי יוחנן
וכרבי אבהו דאמר בירושלמי (פ' בתרא דגיטין ה"י) עלה דההיא
האומר איני זן ואיני מפרנס: מפני ריח הפה כופין, מפני חיי נפש
לא כל שכן?

ר' אבהו מזהה בעל המצהיר שלא יפרנס את אשתו כמסכן את חייה. ברור לו כי אם תנאים התיירו תנאים לכפות גט מפני ריח הפה, ודאי שיש לכפות גט משום סכנת חיים. הרא"ש מחזק ומבאר את דבריו:

וכן מסתבר דאשה בושה לבא לבית דין כל פעם ותמות ברעב
כדאמרינן בפרק החולץ אשה בושה לבא לבית דין והורגת את בנה⁷⁰

הדברים מלמדים כי הרא"ש ער וחושש לסכנה הנשקפת לחיי האישה, אם לא יכפו גט על בעלה המסרב לזון אותה, ודומה שהוא מזדהה עם דברי ר' אבהו 'מפני ריח הפה כופין, מפני חיי נפש לא כל שכן?'⁷¹ סבורתני כי אילו בא לפניו מקרה של אישה הסובלת

69 פסקי הרא"ש לכתובות, פרק ז, סימן כט.
70 בבלי, יבמות מב, ע"ב. מדובר שם בחשש שגבר שנשא אלמנה ולה תינוק יונק, לא ידאג כראוי למזונות הדרושים לו, והאשה תתבייש לתבוע זאת בבית דין.
71 מעניין כי ר' יצחק בר מאיר, בעל שערי דורא, תלמידו של הרא"ש באשכנז, שהוסיף לתשובתו הנ"ל בעניין נכפה, ציין נימוק זה כראיה לכך שיש לכפות גט במקרה של טירוף: "כאשר כתב מורי, ה"ר אשר, כן נראה לי, שאין מום גדול כנכפה [...] ומצאתי בירושלמי: מפני ריח הפה כופין, מפני חיי נפש לא כל שכן? כל שכן בנדרון זה; ודלא כר' יואל ז"ל, שמסופק בדין נכפה, אחרי שלא מנה אותו עם שאר מומין בפרק המדיר (עז) [...] ושלום, יצחק בה"ר מאיר נב"ע"; שו"ת הרא"ש כלל מב סימן א'. נראה כי ר' יצחק בר מאיר מתייחס לסכנת הנפשות שעלולה להיגרם מאי שפיות של הבעל. מיכל וולף מניחה כי דברי התלמיד כאן הם הבהרה לשיטת רבו: "תלמידיו / פרשניו מסבירים [את פסיקתו בעניין נכפה, ת"א] שהרא"ש לומר דין קל וחומר: אם מפני ריח הפה כופים גט, כל שכן שבשל מום גדול כמחלת הנכפה יכפו גט. כלומר, מומים חמורים מאלו שנמנו בפרק המדיר לא נצרכו להימנות שם שכן ניתן ללמוד עליהם מדין קל וחומר"; וולף, לעיל ה"ש 15, בעמ' קיד.

מאלימות כגון זו שמתארת לאה, ובעלה מסרב לתת לה גט, היה הרא"ש משתמש בדברים אלו וכופה עליו לגרשה.

כאמור, כיוון שהרא"ש לא התייחס במפורש לכפיית גט על בעל סרבן אלים, לא נוכל לקבוע בוודאות מהי עמדתו בעניין זה. אני מבקשת להציע כי צירוף הכרעותיו לכפות גט במקרים של נכפה ושל חשש עגינות, לתמיכתו בדברי ר' אבהו, מעלה על הדעת שהיה כופה גט על סרבן אלים, לכל הפחות אם מדובר באדם המסכן באלימותו ובטירופו את חיי אשתו ואת יכולתה להתגרש בעתיד.

1. סיכום

המקרה שבו עסקנו משמש דוגמה לתוצאות מרחיקות-הלכת של עריכת תשובות הרא"ש בכללים.

השאלה שבאה לפני הרא"ש עסקה בתביעה משולשת: ראובן תובע מכלתו לאה להשיב ספרים שחטפה ממנו. לאה מצדה מסרבת להחזיר את הספרים, בטענה שחמיה חייב לה כספי נדוניה, ובמקביל תובעת לכפות גט על בעלה, בטענה שהוא אלים ומסוכן ושטירופו גובר מיום ליום. ראובן תובע גם את שמעון כאחראי להשבת הספרים, כיוון שסייע ללאה לחוטפם.

לקורא את התשובה בצורתה השלמה, המקורית, ברור כי אין מדובר במקרה של בעל המסרב לגרש את אשתו, אלא בהתניית מתן הגט בהשבת הספרים. פסיקת הרא"ש כי אין מקום לכפיית גט אינה גוזרת על לאה לחיות בניגוד לרצונה עם בעל אלים, מסוכן ומטורף, אלא דוחה את בקשתה לנתק בין תביעת הגט לתביעה הממונית. במסגרת עריכת תשובות הרא"ש בכללים חולקה התשובה לשלושה חלקים, וכל אחד מהם שובץ בכלל אחר, על פי התביעה הנדונה בו. בכלל מג שובץ רק החלק העוסק בתביעת לאה לכפיית גט. הקורא את התשובה בצורתה החלקית אינו מודע לסכסוך הממוני העומד ברקע ואינו יכול להבין מה פשר המילים "ולא יגרשך אלא אם תחזירי הספרים או כסף ערכם". הקורא אף יתקשה להסיק כי מדובר במקרה של הצבת תנאי למתן הגט. ואכן, רוב הפוסקים והקוראים במהלך הדורות הבינו כי בעלה של לאה מסרב לגרשה. לאור זאת סברו פוסקים ודיינים לא מעטים כי הכרעת הרא"ש שאין מקום לכפיית גט במקרה זה מלמדת על עמדה עקרונית, שלפיה גם כאשר מדובר בבעל אלים, מסוכן ומטורף המסרב לגרש את אשתו, אין אפשרות לכפות גט. הנחה זו התעצמה לאור ציטוט הכרעת הרא"ש בטור ושיבוצה כסעיף בשולחן ערוך. כל פוסק ודיין שביקשו לכפות גט על בעל אלים ומסוכן צריכים היו להתמודד עם מה שנתפס כעמדת הרא"ש בעניין זה. הפוסק נאלץ להציע הבדלים, על-פי רוב דחוקים, בין המקרה שבא לפניו לבין זה שדן בו הרא"ש, או להניח כי הרא"ש דחה את טענות לאה בדבר מצבו של בעלה. כמו כן

לא נעלמה מעיני הפוסקים אי-ההתאמה בין הכרעת הרא"ש בתשובתו זו לבין קביעתו החד משמעית בתשובה אחרת כי יש לכפות גט על 'נכפה'.

מציאת כתיבי יד שבהן השתמרו תשובות הרא"ש כפי שהיו לפני עריכתן בכללים וחקירתם מאפשרות במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים, להשיב עטרה ליושנה; לקרוא את תשובת הרא"ש במלואה, ומתוך כך לדייק במסקנות: הרא"ש לא התייחס בתשובה לסרבן גט. מהכרעתו אפשר ללמוד על עמדתו לגבי התנאת גט בהסדרת תביעות ממוניות, אך אי אפשר לקבוע לאורה כי הרא"ש מתנגד לכפיית גט במקרה של בעל סרבן המתנהג באלימות כלפי אשתו ואף מסכן את חייה. תשובת הרא"ש בעניין לאה נקראה במשך שנים רבות כמקור המעיד על עמדה קיצונית במיוחד ביחס לכפיית גט, אך הנוסח המלא של התשובה מלמד כי אין בסיס מספיק למסקנה זו.

אפשר כי אילו הכירו פוסקים ודיינים את התשובה בצורתה המלאה לא היו רואים בהכרעת הרא"ש גורם הניצב נגד הפוסק המבקש לכפות גט על סרבן אלים ומסוכן.

הרא"ש אמנם נמנה עם מחנה הפוסקים החוששים מכפיית גט ומתרחקים ממנה, אך לא מדובר בהימנעות מוחלטת. לאור הסתמכות הרא"ש על דברי הירושלמי 'מפני ריח הפה כופין, מפני חיי נפש לא כל שכן?' ובעיקר לאור הכרעתו לכפות גט במקרה של 'נכפה', וכן במקרי חשש עיגון, יש מקום להניח כי אילו היה בא לפניו מקרה של סרבן גט אלים ומטורף המסכן את חיי אשתו, או את אפשרות הגירושיין בעתיד, היה כופה עליו גט.

* * *

כאמור בהקדמה למאמר זה, הממצאים בדבר צורתה המקורית של תשובת הרא"ש מופיעים בכתב כבר למעלה משלושים שנה. יחד עם זאת, רוב הציבור אינו מודע להם וממשיך לייחס לרא"ש את העמדה הקיצונית השוללת כפיית גט על בעל אלים. על כן מצאתי לנכון להציג את התשובה המלאה ברצף, ולהציע את העולה מקריאת נוסחה השלם. ולואי שהעמדת הדברים על דיוקם תסייע בידי דיינים ופוסקים בבואם לכפות גט במקרי אלימות במשפחה.

